851

تاتار ادبیاتی

حقنده

محرری: ن. اشمارین — مترجمی: احمد زکی ولیدی.

اوشبو رساله معارف مینیسترستواسی ژورنالندن
آلنمش اولوب ادبیاتمزنڭ ۱۹۰۵ نچی سنه‌دن
ایلگاریگی حالینه عائددر. □ □ □ □

اورنبورغده «وقت» مطبعه‌سی.

ТИПОГРАФІЯ ГАЗ. „ВАКТЪ" ВЪ ОРЕНБУРГѢ.

1913

تاتار ادبیاتی

4794
A3446

حقنده

محرری: ن. اشمارین — مترجمی: احمد زکی ولیدی.

اوشبو رساله معارف مینیسترستواسی ژورنالندن آلنمش اولوب ادبیاتمزنڭ ۱۹۰۵ نچی سنه‌دن ایلگاریگی حالینه عائددر. □ □ □ □

اورنبورغده «وقت» مطبعه‌سی.
ТИПОГРАФІЯ ГАЗ. „ВАКТЪ" ВЪ ОРЕНБУРГѢ.
1913.

KÜTÜPHANESİ

اوزدولت نشریاتی

بره‌ر چیت مملکت سیاحینه بر بر سبب ایله (قزانلرنڭ بیك ایلکدن بیرلی اوزلرینڭ یراق هم هر جهتدن بیك تکلفسز اولغان قالالرن آتاب یوروتولرنچه) «شرقنڭ ماتور قالاسنده» (یعنی قزانده) قوناق اولورغه، آنڭ اوراملری بویونچه آرلی بیرلی یورورگه طوغری کیلسه، اول یوروگانده‌ده تگی ایڭ جاذبه‌لی سحرلی «شهرزاد حکایه‌لری» (۱) هم باشقه بعض بر سیاحلرنڭ سیاحتنامه‌لرینڭ اوشبو قالا حقنده‌غی خیالی وخفی اولغان توتونلی تصویرلرینه قاراب، گل اوزینڭ طشقی قاتی ودقتسز نظرلری ایله شهرده نی بار نی یوق ایدکینی آڭلامی یوروسه، وشول وقت آڭا براوسی کیلوب: «مونه بو قالاده پیغمبرنڭ (محمد علیه السلامنڭ) ایارچنلری شوشی کونده شهر خلقینڭ فقط آلتیدن بر قدرسینی گنه تشکیل ایته آلدقلری وعموماً قالانڭ روسلردن اولغان اهالیسی آراسنده کوزگه سیره‌ك گنه توشدکلری حالده، دقتنی جلب ایدرلك اولوب مسلمانلر مدنیتی‌نڭ مرکزلگی صورتینی آلوب طورالر: عرب، تورك هم تاتار تللرنده هر تورلی نشریاتنی روسیاده‌گی مسلمانلرنڭ هر ولایتده‌گیلرینه طاراتالر هم ایتورگه ممکن بتون مشرقغه طاراتالر» دیب، ایتوب صالسه اول غایت قزق وطاڭ عجبکه قالدررلق بر اُشکه اوچراغان بولور ایدی.
هم بو اُش واقعده اوك شولای: بزنڭ قزاندن میلیونلاب نسخه‌لر

---

(۱) الف لیله ولیله

ایله مسلمان نشریاتی بتون ۋولغه (ایدل) بویلری بویلاب طارالغان کبك بیك کوب بولوب بزنڭ اورتا آزیاده‌غی ملکمزگه‌ده باروب طولا. قافقازده طارالا، توگل روسیاده‌غنه هند و آفریقا کبی چیت اورنلرده‌ده صاتولا.

تاتارلرده کتابچیلق أشی، یلدن یل طارالا: تاتارلر اوز قوللرنده مطبعه‌لر آچا باشلادیلر. اوشبو صوڭ وقتلرده بر نیچه تاتارلرنڭ بر توۋاریشیستوا (شرکت) تأسیس ایدب، مطبعه آچوب مسلمان تللرنده هر تورلی کتابلر نشر ایتو أشینه کرشه‌جکی ایشتلدی، (١). مسلمان کتابلرن باصو اشی ایلکده فقط روسلر قولنده ایدی صوڭندن بوده آقرنلاب مسلمانلر قولینه کره باشلادی. هم مسلمانلر اوزلرینڭ معلملرندن اوزدراده باشلادیلر.

بوندن فقط اوتوز سنه‌لر قدرگنه ایلك مسلمانلرنڭ ادبیاتی، یاکه مسلمان علماسی طرفندن عرب تلنده یازلغان دینی کتابلر ایدی، مونی فقط مسلمانلرنڭ اولقدر اهمیتنی حائز اولماغان، بیلگلی صنفی ملالر وعلمالرغنه اوقیلر ایدی؛ یاکه تورکیچه دیب آطالغان (عثمانلیچه یاکه تاتارچه، یاکه بو ایکیدن قوشلغان مخصوص بر لهجه‌ده یازلغان) هم تاتار علماسی طرفندن یازلماغان (не оригинальный)، بلکه ادبیاتده قزان تاتارلری قدر فقیر اولماغان مسلمانلرنڭ تللرندن ترجمه ایدلوب یازلغان اثرلر ایدی. بو کتابلرنڭ همه‌سی (بیك آز استثناء ایله) دینی ایدیلر. یاکه دیننڭ ظاهرینه‌غنه متعلق اولغان تورلی عادتلرگه عائد اثرلر ایدی.

فنی هم گوزل حکایه ورومانلر (беллетристическія произведенія) بتونله‌ی یوق ایدی. اگر بیك آزغنه اولسه‌ده، آلار هیچ بر تقدیر

(١) ترویسکی‌ده خدمت اسمنده شوندیوق بر شرکت آچلدی. اول اوزینڭ نشریاتن اورنبورغده م. کریموف مطبعه‌سنده باصدرا.

ایتلمایلر ایدی. دینگه مناسبتی اولغان اثرلرگه بیك قیمت حق قویلدقی حالده، علمی اثرلر، لاشیٔ اعتبار اولنورلر ایدی.

قزان تاتارلرنده بوصوڭغی ادبی اوزگارش نی وقت ظهور ایتدی وباشلاندی؟ بو سؤالگه قطعی جواب بیرگانده آرقا تره‌رلك نرسه‌لر (данныя) بولماغانغه بونڭ جوابی بزنك اوچون یخشـوق آغردر. شونده‌ده شول قدرسن ایتورگه ممکن: بو اوزگارش‌نڭ مسـلمانلق دنیاسی اوستینه توشـکان اوشبو صوڭغی زور وجدی حادثه‌گه آز اولسون یاکه کوب اولسون مناسبتی باردر.

شرق صوغشی‌اسلامنی، اوزینڭ طوکوب قاطقان یرندن چقاردی هم بو‌حرکتدن منعکس اولغان طاوش احتمالکه بزنڭ مونده‌غی مسلمان ارغه‌ده سیزلدی. واقعاً آلار اوزلرینڭ طار وطوك عالملرنده بر بر تورلی جدی هم شفقتسـز حرکتنی سیزگان کبی قورقا هم نیدر بر نرسه ایله بارلق کوچلری ایله کوره‌شورگه مجبور ایدیکلرن آڭلاغان کبك بولا باشلادیلر. اوزینڭ معیشتن توبندن اصلاح ایتوگه وآبی یاڭی یولغه صالورغه و آڭا یاڭا نیگزلر قورورغه محتاج وبیك قاتی محتاج ایدکن مسلمانلر آقرن آقرن سیزه و آڭلی باشلادیلر. هم قوتلی حرکتکه مالك اولغان یاوروپالیلر ایله کوره‌شور و صوغشور اوچون مطلقاً آنڭ قورالی ایله قوراللانونڭ، آنڭ فن، هنر ومعارفی هم عموماً مدنیتنی اوگره‌نونڭ تیشلگن شول وقت مسلمان توشـونه باشلادی. مونه اوشبو وقت بزنڭ مسلمانلر اوچون دخی مهم بر نرسه بار ایدی، اولده مسلمانلر اوشبو یاوروپا مدنیتنه قوشلغان وقتده‌ده، آڭا روسلرنڭ واسطه‌لغندن باشقه قوشلمق ایدی. مونه شولای بزنڭ مونده‌غی مسلمانلر، هر نیقدر واقعده بولماسه‌ده روسلاشو (руссификація) نی بیك مکروه کوردی هم اوزینڭ نظرن تگی «دڭز آرتی» نه، تگی تورکیه‌گه، پادشاه یاغینه، هم بزنڭ ساده‌دل مسلمانلر قاشنده جنت

کبك ایدوب اعتبار ایدلگان تگی مقدس یاقلرغه توشوردی .

اعتبارغه آلورغه مستحق اولوب تقریبا اوشبو وقتقه (١٨٨٥) نچی یل بیوك علاقه ایله بر ملی رومان (١) چغا . هم انڭ مؤلفی مسلمان معیشتی اوستنه اور یاڭا نظرلر کیتروب چغارا . بو رومان اول کونگه قدر کورلمه‌گان بر اصولده وبر نیچه لهجه‌لر خلیطه‌سی اولوب یازلغان؛ مونده بیگره‌ك عثمانلی تورکلری شیوه‌سی قوتلی حکم سوره . ظاهرده کورینوونچه محرر ، استامبول طرزینه تقلید ایتونی‌ده بر نیقدر بلگان بولسه کیره‌ك . اول محرر ، اولگی‌گه باشقه اولغان حقیقتنی مسلمانلرغه عرض ایته طورغان طلبلرینه یاڭا بر نظرلر ایله نصیحتلر ، اوگوتلر قوشقان کبك ، شولوق اوزی استعمال ایتکان یازووندە‌ده مسلمانلرغه اول بر یاڭالق کیتره . بو یاڭالق آنڭ ، اول کونگه قدر شرق خلقنده برده بولمی طورغان طنش بیلگیلری (знаки препинанія) استعمال ایتووندە ظاهر بولا . بیگره‌ك شونسی دقتنی جلب ایته : اول اوزینڭ رومانینڭ مقدمه‌سنده طنش بیلگیلرینه فرانسوزلرغه تقلید ایته طورغان عثمانلیلرنڭ اسملرینی بیره : طنش اوتورن « ڤیرگول » دیب آطی و غیرلر .

قزان ادبیاتنده عثمانلی تورکلرینڭ سوزلرن استعمال ایتو هم اوشبو کونده‌ده دوام ایته . عثمانلی تورکلرینڭ سوزلری بزنڭ مونده‌غی تاتارلرنڭ کوبره‌گینه آڭلاشلوب بتماسلك اولسه (٢) ، اول وقت آنی اوشبو یراك تاتارلرنڭ عباره‌لری ایله تفسیر ایتارگه کیره‌ك بولا . مونه شولای ایتوب تاتارلر آراسنده ئلله‌نیندی جعلی ، عموما تاتارلرغه

(١) « منلا حسام‌الدین » .

(٢) هم محررلر اوزلری اوك عثمانلی تلنده تلاگانچه تصرف ایتارگه مقتدر بولمایلر؛ چونکه صاف عثمانلیچه بیك قیین . آنی آڭلاو اوچون آنڭ نحوی ایله نق آشنا بولورغه زور احتیاج بار .

آڭلاو چیتن ، فقط خصوصی کشیلرگه گنه معلوم اولغان بر تل (своеобразный жаргонъ) کیلوب چغا . شونده‌ده اوشبو صوڭغی وقتلرده تاتارلرنڭ ادبی کتابلری آراسنده فقط تاتارچه هم تاتارنڭ صاف عوام تلی ایله یازلغان بعض اثرلر کورنگالی باشلادی . تاتار تلی غایت فقیر اولوب عالی معنالرنی افاده ایتارلك عباره‌لر آنده طابلمای؛ شونڭ اوچون صاف تاتارچه یازغان محررلرده عالی معنالرنی افاده ایتو اوچون چاره‌سزدان عرب سوزلرینی آلورغه مجبور اولالر .

منه شول ره‌وش ایله قزان تاتارلری اوشبو کونگه قدر اوزلری اوچون عمومی بر ادبی تل‌گه مالك بولا آلمایلر : هر بر محررنڭ تلی ، اوزینڭ اثرن باشقه اثرلرنڭ تللرندن آیررلق یا نحو جهتندن ، یا لغت جهتندن بر خصوصیت طوتا . هم تاتار ادبیاتنده بیك سیره‌ك اولمیچه شوندی یات ومخصوص ولایتلرنڭ لیجه‌لرندن اولغان سوزلر اوچریدرکه ، سین آنلرنی هیچ بر موجود بولغان لغت کتابلرندن أزلاب تابا آلمایسڭ ، هم آلرنی کوب اوقوچیلر آڭلامایچه‌غنه اوقوب کیته‌لر . تاتار ادبیاتی میداننده تاتارلردن باشقه میشه‌رلر ، باشقردلر هم تپته‌رلر حکم سوره‌لر ، هر بری اوزینڭ کتابن اوزینڭ مخصوص عباره‌لری و اوز یرینڭ مخصوص تعبیرلری ایله چوارلاب بتوره‌لر . تاتارلر ، عموماً اوزلرینڭ تللرن اصلا اوگره‌نمیلر . آنی اوزلرینڭ مکتب و مدرسه‌لرنده اصلا اوقتمیلر ، آنڭ صرف ونحون بلمیلر ، هم توبلی بر املاء قاعده‌لرینه‌ده خواجه بولا آلمیلر . منه شولارنڭ مجموعسی . تاتارلرنڭ ملی محررلری جمله‌سندن اولغان محمدفاتح طاهرف آغزندن اوشبو ره‌شده تعبیر ایدله : «قزانده نشر ایدلگان کتابلرنی آڭلامق اوچون قاموس اورننده اول اثرنڭ مؤلفینی کتابی ایله برگه کیترورگه کیره‌ك » (۱) .

بزنڭ یوغاریده ایتدیکمز کبی ، قزان تاتارلرنده علمی (свѣтская

---

(۱) آنڭ «اظهار الحق» اسملی اثرن قارا گز . صحیفه ٦٥ .

ادبیاتنڭ باشلاب ظهور ایتوینه باری اوتوزغنه یل قدری اولور. بو اش هر حالده بیك یاڭا اش. اول اوزینڭ شولقدر یاڭا وحاضرگی گنه اش بولوینه قارامی بیگوك یخشی اشلەندی هم یخشی آچلدی. هم بو ادبیاتقه، بر نیقدر تعریفلر وتوصیفلر بیروب سویلایمن و آنڭ طوتقان یولن کورساتامن دیب ایتورگەده ممکن. اوشبو یاڭی طرزده یازلغان یاڭی اثرلرنڭ جملەسنده اورتاق اولغان بر میل و توجه (тенденція) واردرکه اولده مسلمانلرغه اوقو و مطالعه اوچون بر ماتیریال بیرودن عبارتدر. اول ماتیریال، اوزینڭ توگل (مسلمانچه) معلوماتلی اولغان بیلگلی صنفلرغەغنه، حتی چاق تورکی طانوغان آدملرگەده اوڭغای آڭلایشلی ماآلی بولووی آرقاسنده مسلمان خلقینه آلارنڭ بیك کوب اولغان مقصودلرینه یتوگه هم یاڤروپالیلرده معروف معناسی ایله فنی معلوماتنی اوگرەنوگه یول باشچیلق ایته.

شوشی رەوشچه فقط بر نقطەغه توجه ایتکان اثرلر، اوزلرینڭ مآل (содержаніе) لری اعتباری ایله بر نیچه نوعغه بولنەلر. مونده مونه شوشیلارنی کورساتو ممکن: ۱) خلق اوچون یازلغان عموماً ملی حاللرگه عائد اثرلر ۲) یخشی و ماتور ادبی اثرلر (رومان و تورلی حکایەلر) ۳) تاریخی هم عموماً فنی اثرلر.

برنچیلری، عموماً مسلمانلق دنیاسنده زور بو اوزگارش کیتروگه احتیاجنی سویلی. مسلمانلرنڭ عائله طورمشلرندن باشلاب، آلارنڭ عمومی طورمشلری و حاضرگی طورمشقه اجتماعاً مناسبتلری و عموما خلقنڭ معارفی حقنده معلومات بیره. ایکنچیلری، حکایەلر، رومانلر، پیسەلر اویومنی تشکیل ایتەلر هم شولوق برنچیلری یونەلگان نقطەغه توجه ایتەلر، شولوق مقصودلر ایله یازلغانلر. شولوق یاوروپا مدنیتنی، علومنی یخشی اوگرەنمك، ومسلمان معیشتنی اصلاح ایتوگه یتەکلەو. دخی شونیده ایترگه کیرەك: بو ایکنچی تورلی اثرلر اولگیلرینڭ اورنلرن

ایکنچی درجه‌ده‌گنه اعراز ایته آلالر هم آلار بزگه تجدد و اصلاحات دورنده یازلغان بعض روس رومانلرینی ایسکه توشوره‌لر. اوچنچیلری، شول زور وکوب خلقغه تاریخ، جغرافیا، ریاضیات وطبیعیات فنلری عالمندن معلومات بیرو مقصودی ایله یازلغانلر. بو صوڭغی اثرلر، عثمانلی تورکلرینڭ فنی اثرلرندن یاصالغان اثرلردر. اصطلاحات (терминологія) همان شول تورکارده‌گنچه، عباره‌لرنی آکلاوده آغرلق کیتوررلك درجه‌ده کوب و آرتق استعمال ایدله‌لر. بو صوڭغی ادبیاتنڭ بورونغی یللرده خلق قولنده یوروگان کتابلردن آیرماسی شول یرده ظاهر اولادرکه: بو صوڭغیلرده بیك آچق صورتده ملیت نیگزی (національный элементъ) قوتلنه. بو ملیت، الـکـگی مسلمانلرنڭ ادبیاتلرنده بیك آز یا که بتونله‌ی یوق ایدی. یاڭا ادبیات مسلمانلرنڭ عمومی هم عائله طورمشلرینڭ هر بر قللرن قوزغاتا؛ حالبوکه اول، بو کونگه قدر مسلمانلرنڭ موندی حاللرگه صالقون مناسبتلری هم آلارنڭ آراسنده‌غی آیرم طورمش (изолированность) آرقاسنده مجهو-لیت قارانغیلغی آستنده اورتلـگان ایدی. معلومدرکه، شرق خلقنده عالی استعدادنڭ بولماوی (۱)، آلارنڭ موندی اشلرندن زور ثمره‌لر کوتارگه رخصت بیرمی؛ شونده‌ده بز مسلمانلرده‌غی آرتق سکونتنی، آلارنڭ ایلـکـگی معیشتلرینی، ایلـکـگی زمان مسلمان ادبیاتنده‌غی ئلله نیندی خصوصیتلرنی اعتبارغه آلوب ملاحظه ایتساك، آلارنڭ یاڭی ادبیاتنده حاضرگی صورتنی طوتا آلولری، بیك زور ترقی ایدکی کورلور. مونڭ شونسنیده اعتبارغه آلورغه کیره‌ك: مسلمانلرنڭ بو کونگه قدر مجهول قالغان داخلی معیشتلری حقنده معلومات آلورغه تله‌گان کشیلرگه بو صوڭغی ادبیات، غایت قزق ودقتنی جلب ایتارلك بر ماتیریالدر.

(۱) بو سوز یاوروپا علماسینڭ بعضلری طرفندن دلیلسز کیتورلـگان ومطلق مسلمانلرنڭ ایلـکـگی حرکتسز حاللرینه قاراب ایتولـگان اسکی بر دعوادر. احمدزکی.

بز بو صوڭغی اثرلر آرقاسنده مسلمانلرنڭ هر بر قات وطبقه‌لرنده‌غی حاللردن ، کیره‌ك عمومی طورمشلری کیره‌ك عائله حاللریندن بیك یخشی معلومات آلا آلامز. هم بز بو اثرلر آرقاسنده بلدك : مسلمانلرنڭ حاضرگی عائله طورمشلری بیك ناچار وبیك چرك هم سلکنوبکنه طورغان نیگزده اُیله‌نه . مونی مسلمانلر اوزلری هم آلارنڭ اوزلری طرفندن بهادر ایتوب صانالغان کشیلری اعتراف ایته‌لر. مسلمانلرنڭ بعض محررلری ، کورشیلرینڭ معیشتلرینه قاراب اوزلرینڭ ایلکگی حال ومعیشتلرن یامانلیم دیب ایته ایته، سویله‌رگه یارامی طورغان بعض سوزلرنی سویله‌ب و مسلمان معیشتنده‌گی چریگان جراحتلرنی آچوب یباره‌لرکه ، بو مسلمان محررلر اوز اوزلرینه قارشی کیلگانلکلرینی اوزلریده سیزمی قالالر؛ چونکه «دنیاده هر بر دعوالردن عالی اولغان حقیقت»گه خواجه اولونی دعوا ایته وشوڭا اشانا طورغان بو مسلمان خلقنده ، اولقدر زور ویاشرن عیبلرنڭ شول کویگه اورتلوب طورغانی یخشیدر. مسلمانلرنڭ معلوماتلی صنفلرن طولقنلاتقان مسئله‌لر جمله‌سندن برسیده ، مکتبده بالالرنی اوقوتو ترتیبی حقنده نزاعدر. اول ، مسلمانلرنڭ ترقی طرفدارلری ایله ایسکی طورمش ، ایسکی نظرلرنی یاقلی طورغانلری آراسنده‌غی زور نزاعده صلتاو و سبب اولوب یوریدر. بو نزاعغه اوقوتونڭ اصولی کرگان شیکللی ، اوقو وقتنده مکتبده استعمال ایتوله طورغان قارا لوحه ، کرسیلر ، هم کتابلر کبی اوقوتو اسبابی‌ده کره‌در. بو نزاعده تاتارلرنڭ معلوماتلی صنفی ایکی‌گه بولنه‌لر. بولرنڭ آراسنده‌غی نزاع کوب وقتده مطبوعات صحیفه لرنده‌ده حکم سوره . بولاردن ایسکی طرفنی یاقلاغانلر اوز دعوالرینی «اصول قدیم» ، یاڭی ترقی یولینی یاقلاوچیلر دعوالرینی «اصول جدید» دیب آتاب یوروته‌لر. بو صوڭغی وقتلرده کورنه‌درکه ، صوڭغی اصول‌نی یاقلاوچیلر ، ایلکگیلرگه اوستونلکنی آلوب بارالر. بو بحث

غایت قزو بارا ، آنده مسئله‌گه ایشتمشچه‌گنه طانش اولوب تعلیم‌نڭ
هیچ بر اصولندن خبری اولماغان وهیچ بر آڭ وبلك‌گه مالك اولماغان ،
حتی یازو تانوماغان کشیلرده قاتناشه‌لر. بو اصول تعلیم حقنده بولغان
نزاع ، هر بر یاڭیلق واصلاحاتقه قارشی بیك قاتی صوغشقه بر بهانه
غنه‌در ؛ یوقسه بارلق نزاعنڭ فقط اصول تعلیم‌گه توقتادقی یوقدر . بزنڭ
اوچون بو نزاع ، هر حالده بیك اهمیتلی وجالب دقتدر . آنڭ اوچون
اول نزاع ، مسلمان عاماسینڭ دنیاغه قاراشلرینی مطبوعات عالمینه
چغاررغه یول بیره. اصلاحات وترقی طرفدارلرینڭ مسلمان خلقینی آغارتو
یولنده ایتکان هر اشلرینه قارشی تأثیر ایتمك قصدی ایله یازلغان اثرلر
جمله‌سندن برسیده «النصول» (١) اسمنده‌گی اثردر . آنڭ مؤلفی
ایسکیلك یاغینڭ غایت زهرلی طرفداری ومدافعیدر . اول ترقی وتجدد
طرفدارلرن دین اسلامنڭ حقیتینه هجوم وتجاوز ایتوده عیبلی وممکن
قدرشول دعواسینی ایسکیلك طرفدارلرینه نق ایرشدررگه طروشه .

الوغ مسلمان جمعیتی اچینه صوڭ زمان فنوننددن معلومات
طاراتمق نیتی ایله نشر ایدلگان اثرلر ایله برگه‌اوك ، آلارغه قارشی
ردیه‌لر و جوابلرده نشر ایدله طورا . صوڭغیلری اولگیلرینڭ سو-
یله‌گان یاڭا نظریه‌لرینه قارشی طورالر ، هم گویا آنڭ یتشمه‌گان
ویاڭلش اورنلرن کورسته‌لر .

بو جمله‌دن ، یازلغان اثرلر جمله‌سندن برسیده محمد فاتح زایتوف
نڭ « حل المشکلات فی کیفیة تکون العالم » اسمنده‌گی اثریدر .

بو کتابده مؤلف ایلگگی خیالغه‌غنه بناء ایدلگان یولنی
(геоцентрическая система نی) مدافعه ایته ، ایڭ صوڭغی هیئت نظریه
لرن رد ایتوب آزابلانه . بو مؤلف ونظریه‌سی حقنده شولقدرسنی
ایتمی چاره یوق : آنڭ اوزنده دڭزدن طامچی قدر اولسون فنی

---

(١) النصول الجدیدة فی خلاف اصول الجدیدة . قزان ١٨٩٩ .

معلومات یوق. آنڭ فن ایله مناسبتی بولماو سببندن، بارلق یاڭلش حکملری، پشمه‌گان عقلنڭ پشمه‌گان حکملری اولارده چغالر. مونڭ اوزنده آزغنه اولسون فنی معلوماتنڭ بولماوی آنی قرآن هم حدیثکه بارب طایانده‌ره، هم بیك یگل طایانده‌ره؛ چونکه اول قرآن ایله حدیثدن هر بر مسلك ایه‌لری اوزلرینڭ التزام ایتکان یوللری فائده‌سینه یتارلك دلیللر تابالر؛ ایسکیلك طرفدارلری اوزلرینه قرآن هم حدیثدن دلیللر کتوردکلری کبی یاڭا اصلاحات وترقی طرفدارلری ینه اوز فائده‌لرینه شولوق قرآن وحدیثدن دلیل وبرهانلر کیتوره‌لر.

جمله‌دن بری اولارق زایتوف، فننڭ، یر یوری دیگانینه قارشی، اوزینڭ قویاش یوری دیگان دعواسینه دلیل ایتوب سورهٔ یس هم باشقه‌لردن بعض، مثلا «والشمس تجری» دیگان کبك آیتلر کیتوره (ص ٣٤). هم مسلمانلر آراسنده ایڭ مشهور حدیث کتابی «صحیح البخاری»دن بر حدیث کیتوره. آنده همان شولوق دعواسینه دلیل طابا. پیغمبر ایته: «قویاش، حق تعالی‌نڭ عرشی آستنده سجده قیلورغه بارا هم ایکنچی کوننی یر یوزینه چغارغه رخصت صوری؛ الله تعالی آڭا رخصت بیره. قویاش همان شول حالده سجده‌ایته. اگر الله تعالی آنڭ سجده‌سن قبول ایتماسه آڭا ایته: قایسی یردن کیلدڭ شول یردن کیری قایت! هم قویاش خدانڭ امری بوینچه قویاش باتوشندن چغا. مونه شول وقت الله تعالی‌نڭ «والشمس تجری لمستقر لها ذلك تقدیر العزیز العلیم» آیتینڭ حقیقتی ظاهر اولا». حرکتدن یلیلق طووا، یلیلقدن اوط پیدا بولا دیگان فنی قاعده‌نی رد ایتوب ایته: مین ایتمه‌م، حرکتدن هیچ بر وقت یلیلق طومی هم یلیلقدن هیچ بر اوط پیدا بولمی؛ موڭا شونی مثال ایتوب کتوررگه ممکن، مثلا: ناصوص تروباسینڭ بیك تارتیشگندن بیك قاتی وآشغچ صو یوری، ئه آندن هیچ بر یلیلق حاصل بولمی، بلکه مطلق صالقنلق‌غنه

طووا. شونڭ کبك اوك پاراخودده پار بيك قصلوب وبيك قتى حركتلنوب چغا، ئه آندن فقط قوتلى طاوش قنه پيدا بولوب اوطدن اثرده بولمى.»

ترقى طرفدارلرى‌ده اوزلرينڭ خصملرينه بورچلى بولوب قالميلر، بلکه شول خصملردن آلغان تنکه‌لرنڭ اوزلرن اوك آلارغه قايتاروب بيره‌لر: موللالردن، شاکردلردن، هم خلقنڭ يوراکلرنده طامرلانغان ايسکى وياڭاش فکرلردن کوله‌لر. آلارنڭ ياۋروپالقغه تيزره‌ك يتو حقنده‌غى هوس وآرزولرى حتى کيوملرگه‌ده کيلوب تيه: آلارموژيکلرنڭ ايسکى زماندن قالغان کيوملرندن، هم باشلرن قرولرندن، حتى خاتونلرنڭ موينلرينه تاقغان ايسکى ره‌وشده تورلى زينتلرندن کوله‌لر. اثرلرنڭ برسنده حکايه‌نڭ بر قهرمانى، اوزينڭ ياوروپا کيومنده اولوب، باشينه قزل فه‌س کيوب «بيلگلى (آبرازونى) تورك» صورتنده يوروى ايله هوالانا.

هيچ بر أدب قاعده‌لرينه رعايه ايتمى، ره‌تسز، چغشسز تل ايله يازلغان «وقوعات ۱۹۰۰ نچى سنهٔ ميلاديه‌ده» ديگان کتابده مؤلف، يکل آربا (таратайка) غه‌اوطوروب بارغانده آرباچينڭ آطنڭ‌غى واقفکغراولر طاوشندن، «تاتارستان» قز وخاتونلرينڭ موينلرينه طاقدقلرى زينتلرنى ايسکه توشوره هم قايغوروب ايسکه توشوره و ايته: «بو خاتونلر، حيوانلرغه‌غنه کيلشه تورغان زينتلرنى اوزلرينه صاتيلاب آلغانلر».

اشنڭ باشيده شول اورنده‌درکه: تاتار حلقى، اوزلرينڭ علماءلرينه ايه‌رب، اوزلرينڭ طشقى حاللرن، بيگره‌ك کيومنى، دينگه بيك نق اشانو و آڭا نق اطاعت وانقياد ايتونڭ ايڭ مهم علامتى ايتوب بله‌لر. هم کوب تاتارلر، ياشل چاپان، باشقه‌آق چالما کيگان کشيلرنى مطلقاً دين ايله يخشى مناسبتده ديب حکم ايته‌لر. مونده بيك قوتلى

رول اویناغان نرسەدە مسلمانلرنڭ بو، یاکە تگی رەوشچە اوزلرینڭ کورشیلری اولغان قوملرینە اوخشاونڭ اوزلری اوچون قورقنچلی اولوویدر. هم‌مسلماننڭ حنلاب قاچقانیدەاوشبودر. «وقوعات» کتابندە هیچ بر نرسە بلمی طورغان تاتارلردن برسی أیتە: «سین اصول جلید اصول جزید طوریسندە سویلیسگمی؟ ئەنە شول نرسە کیلوب چقغان ایدی، بزنڭ خلفەلر اوزلری صابرانیاغە بارب امتحان طوتسالردە، باشلرینە چالما کیمیلر اشلەپە، قسقە کیوم کیەلر، قولغە کەکری طایاق طوتوب یوریلر؛ آلارنی نیچك موللا دیب بلورسڭ؟ مسـلمانلقنڭ علامتی چالما بلەن چاپان بیت. شاکردلر، همان شول قسـقە کیملر کیوگە عادتلنوب بارالر اگر کیوملر تمام اوزگارب کیتسە سین نیچك آنی مسلمان دیب بلورسڭدە نیچك آڭا سلام بیررسن؟ آلار طاغی مدرسەدە سبق وقتندە اورس مالایلری کبك باقچەغە اویнارغە چغالر!!.».

یاوروپا طرفندن کرە باشلاغان اوشبو یاڭالق و اصلاحاتلرغە بعض مسلمانلر طرفندن کورساتلگان قارشیلقلر (реакція)، اصلاحات طرفدار-لرینی اوشبو یاڭی فن و اصلاحاتلرنی مدافعە ایتارگە کوچلادی. بو مدافع (апологотикъ) لرنڭ بر توسلی و اوزلرینە مخصوص بر قالبدەغی فکرلرینی کوزدن کیچررگە کیرەك. بو جملەدن عبدالله بوبی‌نڭ «ترقی فنون ومعارف، دینسزلکنی موجبمی؟» دیگان کتابیدر. بو رسالەنڭ مؤلفی بومسئلەنی ایضاح وحل ایتونی بیك حاجتسنە، آنڭ اوچون‌دی: «عالی یاکە اورتا مکتبلردە اکمال تحصیل ایتکان کشیلرنڭ کوبسی دینسزلککە توشەلرهم دیننی انکار ایتەلر؛ آلار آراسندن شوندیلری بارکە آلار، (مثلا درەپەر) دین ایلە علمنڭ بر برسینە مناقض و هیچ بر وقت ایکیسی برگە جیولمی طورغان ایکی اصل دیب اعتقاد ایتەلر.» عبدالله بوبی اوزینڭ اوشبو زور بولماغان (٤٠ صحیفەلك) کتابینڭ برنچی بیتندە مادیون (матеріализмъ) غە قارشی دلیللر کیتورە. کیتورگان

دلیللری عموماً خلق آراسنده بوروندن معلوم اولغان هم کوکلگه تأثیر ایته بلو خاصیتینه بیك آز مالك اولغان نرسه‌لردر. وبعضلریده بورونغی پیغمبر توشلری کبی نرسه‌لردن عبارتدر. مثلا اول ایته: «ذاتا عالمنك بر مستقل خالق واوزندن باشقه اولغان بر مؤثردن باشقه وجودی ممکنده توگل. چونکه فن اثبات ایته‌درکه اجزای فرده (отдѣльніе атомы) همه‌سی متماثللر و متماثل اولغان شیلرنك مقتضای طبیعتلری‌ده متماثللر. بس بولارغه تورلی صورتلر کیگزگان بر امر خارج اولمق لازمدرکه اول‌ایسه خالق کل، الله تعالی حضرتلریدر. میزاننك ایکی کفه‌سینك برسی ایکنچیسینه هیچ بر خارجی مرجحدن باشقه ترجیح تابووی و چولمکچی بالچغینك جولمکچی فعلندن باشقه تورلی تورلی صورتلرغه کرمکلگی ممکن اولمادیغی کبی، جمیع صورتلرنده نسبت مساوی اولغان اجزای فرده‌نکده اوز اوزلرینه‌گنه تورلی صورتلر کیولری ممکن توگلدر» (صحیفه ۸).

تاغی أیته: «بر آدم فنون ومعارفده ترقی تابوب، بیلدکینی گوزل ومکمل بیلسه، و انصاف ایله تفکر قیلوب قاراسه؛ هیچ بر توقفسز خالق عالمنی تصدیق ایتوگه مجبور اولور. ذاتا اختیاطده اوشبو خالق عالمنی تصدیقده‌در. چونکه فرض محال اولارق دهریلرنك دیدکلری کبی الله تعالی اولماسه، آنی بار دیب اعتقاد ایتوومز اوچون بزگه هیچ برتورلی ضرر کیلماس، اگر بزم ایتوومزچه، الله تعالی بار بولوب چقسه، اول وقتده الله‌نی یوق دیب ایتکان دهریلرگه کوب ضرر اولاچاقدر. بس (دره‌پر) کبك اوزلرینی بیك عقللی حساب ایتوب یوری تورغان آدملرگه کیره‌کدرکه، هیچ اولماسه اوزلرینك عقائد فاسده‌لرینی احتیاطاً نشر ایتماو وخلقغه سویلمه‌و. اگر دینلر، ترقیگه مانع اولسه‌لر ایدی، اول وقتده دره‌پر کبیلرنی حقسز دیمکده ممکن اولماس ایدی. لکن بزنك اسلامیت دره‌پرنك آتا آنا و بابالرینك

دینی (یعنی خرستیان دینی) کبی مدنیتکه مخالف و کیری توگل بلکه تماماً عقل وحکمتکه موافقدر، چونکه....» بو بزنڭ خرستیان دینینه قارشی بر اشارەدر؛ مونڭ کبکلر دخیده بار. مثلا (۱۳ نچی بیتده) «دین اسلامنڭ تعلیماتی بوینچه دنیادەغی حکمت، خدا قاشنده احمقلق توگلدر، نتاککه، بعض ادیان اهلی شولای اعتقاد ایتەلر، بلکه، اللهتعالی نڭ حکمت دریاسندن بر طامچیدر.»

مؤلف، اوزینڭ بیك یراق مطالعەلری أچنده بعض وقت اصل مقصددن چیتکەرەك کیتوب محمد (عم) حقنده، اول ماناخلر یاننده اوگراندی، هم اول دیننی قلچ ایله تاراتدی دیگان کبی عموم خلق آراسینه نق طارالغان عقیدەلرنی رد ایته. مؤلفنڭ فکرنچه: «ایندی دینلرنڭ قویغان قانونلرینی ظاهری حالی ایلەگنه آدملردن أشلتو، مثلا: «قرآن شولای قوشا» دیبکنه آدملرنی دینی عملگه کوندرو حاصل (санкціонированіе) زمانی اوتدی. هر نیقدر دین اسلامنڭ ظاهری وتوغریدن توغری امرلری، بعض قارت مسلمانلرنی دینی آیینلرنی اشلەوگه کوندره آلسەده؛ ایکنچی جهتدن اول (ظاهری امرگنه)، دین اسلامنڭ مدنیت وعلمده یوغاری اولغان قوملر آراسینه طارالو یولینه آرقلی توشوب یاتقان بر قالون بورەنه خدمتنی گنه ایته. هم اول علم ومعارفده الوغ درجەنی آلغان کمسەلرنڭ دین اسلامدن یراق کیتولری، وعموماً ماتبریالیست اولولرینه حجة وبرهانغنه اولا». مؤلفنڭ فکرنچه: اوشبو بلادن قوطلو اوچون اسبابلر، دینی ونقلی برهانلرغنه اولمیچه، فنی وعلمی اولغان اساسلردر. یعنی، دین اسلامنڭ بو بلادن قوطلووی، مطلقا فن وعلومگه طایانودەغنه طابلور؛ چونکه دین اسلام، «فنی دین» در. هم آنڭ ایڭ واق ونچکه حکم وقانونلری عقل هم حکمتنڭ قاعدەلرینه موافقدر. شوندن صوڭ عبدالله بوبی اسلامنڭ برنیچه حکم وقاعدەلرن فن ایله تیڭگارگه کرشه. وایڭ اوّل نماز (مسلمانلرغه کونده

بیش مرتبه‌اوقولووی قطعی صورتده لازم اولغان عبادت) دن باشلی هم حج ایله تمام ایته. مؤلفنڭ فکرنچه نماز، ایڭ حقیقی بر گمناستیکه. دینی اولغان جوونولر، سلامتلك اوچون مطلقا لازم. جمعه کون هم عیدلرده‌گی جیولشلر، دینی ودنیاوی مصلحتلر حقنده اهل اسلام مشاوره ایتولری واهل علمدن یخشی مصلحتلر اوگره‌نولری اوچون؛ بورون أچنده‌گی جونلرنی یولقماو ضررلی میقروبلرنڭ بورون آشا اوپکه‌گه اوطورماولری اوچون هم میقلرنڭ ایرندن صالنوب توشوب تورغانلرن کیسو، آلارغه اورناشقان میقروبلر آغزغه کرماسون اوچون، آشاغان قولده چه‌نچکه طوتماو شونڭ اوچوندرکه: هر کمگه اوزینڭ قولینڭ حالی معلوم اما چه‌نچکه معلوم توگل، احتمالکه اول، سرایتلی وضررلی آورو ایه‌لرینڭ آغزلرینه‌ده کروب چقغاندر. بالالرنی سنت ایتو حقنده ایته: یاوروپاده‌غی بعض الوغ دوقترلر هم اوزلرینی اوزلری سنت ایتدیلر وغیرلر. هم ایته: «اگر مدرسه‌لرنڭ شاکردلرینه دین اسلامنڭ فن ایله مطابقتی یخشی اورناشوب یتسه، اول وقت آلار هم دین اسلامنڭ خلافینه کیتورلگان هر تورلی اعتراضلرغه جواب بیره آلورلر هم آلارغه نمازلرنی پاراخودلرده و باشقه اورنلرده قالدروغه هیچ بر علّه وسبب طابلماز.»

باشقه تورلی اثرلردن بیگوه‌ك دقتنی جلب ایته: تاتارلرنڭ بیللیتر-یستیکا، یعنی تاتار تورمشندن آلنوب یازلغان رومان، قصه وحکایه‌لر وباشقه ادبی اثرلری. عالی استعدادنڭ بولماوی، بولردن زور نرسه لرنڭ ظهورن کوتارگه یول قویمی، آلارده زور اثرلر یوق هم بارلق رومان و حکایه‌لری تیك بر اسم گنه اولوب ظاهر اولالر. آلار آلی آندی اثرلرنی یازو قوتینه بیك آز مالکلر هم حاضرگی تاتار بیللیتریستیکاسی، قوللرینه یازارغه بیرلگان موضوع (тема) نی بیك ناچار افاده ایتکان شاکردلرنڭ انشاء دفترلرندن، اثرلرندن عبارتدر.

شونده‌ده بو اثرلر. بزنڭ اوچون اهمیتلی‌درلر؛ چونکه آلار بزنی تاتار
معیشت وحالینڭ طشقی و اچکی طرفلری ایله (قسماً گنه اولسه‌ده)
طانشدره‌لر. صوڭ کونلرده تاتار ادبیاتینڭ بر قسمی قوتلی صورتده
خاتونلر مسئله‌سی، خاتونلرنی آزاد ایتو (женская эмансипація) ایله
مشغول؛ هر حالده بو اش، تگی، بزنڭ خاتونلر مساواتی (равноправія
женщинъ) دیب آتالا و عموما تاتار خاتونلرینڭ هیچ خبری اولماغان،
تیك تاتار مؤلفلری گنه ایشتکان مسئله‌گه اوخشاغان بر اسمدن عبارتدر.

ع. ص. ط. نڭ اثری اولغان «عزیزه توتاش» حکایه‌سنده،
اوقوچی، بر اویازنی قالاده‌غی حسن اسمنده زور باینگ عائله‌سینه
اوچری. حسن‌نگ خاتونی أوله آندن بیك ادبلی، عقللی هم ماتور
عزیزه اسمنده بر یاش قز قالا. عزیزه‌نگ یاشی طولغاچ آنی صوراب
هر طرفدن یاوچیلر کیله باشلی. حسن اوزینگ عقللی قزندن آیرلاسی
کیلمی اول آنی بر ساده و تکلفسز، ایر قرداشلری اولماغان وهر
جهتدن اوزی اوچون اوڭغای بر یگتکه بیررگه تلی. اول اوزی،
کچکنه بورك وآق یاقا کیوب اوزن آبرازاونی ایتوب صاناب یوری
تورغان کشیلرنی برده یاراتمی. عزیزه‌گه اوڭغایسز اولماسن اوچون
اوزینگ سگلیسی فاطمه‌نی چاقروب کیتوره. فاطمه، ادب و بلگدن
محروم بر خاتون، اول اوزی اوزینی اصلا تانومی اوزینی بیك
بیلگلی کشیگه حسابلی، هر وقت کشیلرگه مشورة بیره، باشقه‌لرنی هر
وقت اوزندن توبان صانی. بو شوندی خاتون ایدیکه، آنی توگل بر
ادبلی قزغه دوست وایبده‌ش ایتوب کیترو، حتی ایشك‌نگ بوصاغاسی
آرقلی یبارگه یارامی ایدی، مونه شولوق وقت حسن، اوزینگ یتکان
قزینه کیاو ایتوب عبدالله اسمنده بر بیك ادبلی یگتنی تعیین ایتوبده
قویا. عبدالله بر کوپیسنگ اوغلی، اول حاضر هر جهتدن یتیم، بایلغی
زور توگل، تیك اوزینگ طرشلغی وسودا اشنده‌گی دقتی و ساده‌لگی

ایله تمام حسن بای‌نڭ اوزی کبك بر کشی ایدی. هم حسن بای کبك اوك عبدالله‌ده شاکردلر وعلماءلرنی بیك سویه. حسن‌نڭ بارلق قایغوسی قزینی عبدالله‌غه بیرو و عبدالله‌نڭ قایغوسیده آنڭ قزینی آلوده بولا. عبدالله عزیزه‌نی حتی نماز آرتلرنده خدادن صوری هم اوز عقیده‌لرنچه «ادب و دین جهتندن یخشی اش بولماسه‌ده» اوز آرالرنده یاشون خبر وخطلرده یوروتوشه‌لر. اویگه فاطمه کیلگاچده اشنڭ آستی اوستکه ایله‌نه. اول اوزینڭ بارلق همتینی عبدالله ایله فاطمه آراسینی آیروغه‌غنه صرف ایته عزیزه‌گه عبدالله‌نی متکبر، سویکمسز، یونسز بر کشی ایتوب کورسه‌ته هم هر وقت، «کشی توسلی بولماغان اول بوزاونی ایر دیب آتاغانچی دنیاده عمرگنی ایرسز طوروب اوتکارو یخشی» دیب سویلی عاقبت عزیزه‌نی عبدالله‌دن صووندرغه موفقده اولا. اوزینڭ سحرلی سوزلری ایله عزیزه‌نی احمد اسمنده بر یکت‌گه چغارغه کوندره. احمد، شول قالادن ۱۲۰ چاقرم قدر یراقلقده شوندن برر سنه ألك وفات ایتکان بر باینڭ اوغلی. اول شول شهرنڭ مدرسه‌سینه کیلوب اوقوغان وهیچ بر نرسه‌دن خبرسز حالده مدرسه‌دن چققان ایدی. مدرسه‌ده‌گی عمرن کیونوب ماتورلانوب، چاچلرن مایلاب، قارتا اویناب اوتکاردی. بیك اچه‌ر، تماکی تارتار، و قز خاتونلر آرتندن یورور ایدی. احمد آتاسی أولگاچده اوزاق اوتمی بتون بایلق و آقچه‌سن أچوب بتورگان، نیچك بولسه‌ده بر یردن آقچه‌تابو قایغوسینه کرگان ایدی. آنڭ اوچون ایك اوڭغای یاق بولسه اولده بر بای یردن اویله‌نو ایدی. آنی احمد یخشی آڭلای ایدی. نیچکده بر وقت احمد، حسن باینڭ قابقا توبندن اوتوب بارغانده آنڭ ایشك آلدنده‌غی طاو کبك بولوب اویلگان طاوارلرینه کوزی توشدی وشول وقت اوق آنڭ باشینه اوزینڭ ایلکدن ایشتکان عزیزه کیلوب توشدی. هم نیچك بولسه‌ده عزیزه‌نی آلورغه پلانلر قورا باشلادی. شول قایغو

ایله احمد ینه قالاغه کیلدی . اول یعقوب دیگان دوستینه کیلوب توشه واوزینڭ سرن، یعقوب ایله، آنڭ بیك اوتکون وایرینه هر جهتدن خواجه اولغان خاتونی فاتحه‌غه چیشه . یعقوب و فاتحه احمدنڭ بایلغی بولووینه ونیقدر صرف ایتسه‌ده اول قدر زور بایلقنی باری بر یل اچنده بتورمدکینه اشانالر ایدی .

احمد آلارغه اوزینڭ عزیزه‌گه قاتی عشق طوتدغن، آنی آلا آلماسه، یاکه اوزینی هلاك ایده‌چك یاکه باشی صوقغان یاقغه چغوب کیته‌چه‌گن سویلی ونیچك اولسه‌ده شول بلادن قاتقارولرینی، یاردمله‌شوب عزیزه‌نی آلوب بیرشولرن اوتنه. فاتحه، احمدنڭ سوز واوتنچلرینی قبول ایته ، هم آگا ، عزیزه ایله کورشدرونی وعده ایته . هم ایته : اگر عزیزه سینی کورسه اول تمام مفتون اولور، چونکه اول سینڭ کبك ماتور یگتلر ایله طانشوب کورشکان قز توگلدی .

فاتحه ایله فاطمه آراسنده بیك یاقن دوستلق بار ایدی ؛ آلار بیك کوب وقت کورمچی (کوره‌زه) قارچقده بر برسی ایله یولغشوب سویله‌شه ایدیلر . فاطمه ، اوزینڭ توشه‌گندن طابلغان آیو طرناغی حقنده صورارغه کورمچی‌گه بارغان ایدی ، فاتحه ایله کورشدیلر هم فاتحه‌نڭ سوزی بوینچه احمدنی بیك ماتور، عقللی آدملر آراسینه قاتوشا بله طورغان اشلکلی یگت دیب طانودی . هم اوزاق اوتمی عزیزه ایله احمدنڭ کورشولری وجودگه‌ده چغارلدی . فاتحه ایتکانچه اوك عزیزه احمدنی کورو ایله بیك اخلاصده اوطورتدی . کورشولر بر نیچه مرتبه بولا . حسن باینی آلداو اوچون احمد اوز تیره‌لرندن ایڭ یخشی آطلرنی عاریة آلوب طوغریدن طوغری حسن باینڭ اوزینه کیلوب توشارگه وقزینی یاوچیلارغه قرار بیردی . بو وقتلرده عبد الله‌ده فرصتنی اوتکارگانی یوق؛ اول حسن بایغه یاوچی یباره هم وعده‌سینی آلوبده قویا .

عزیزه ایله عبد الله‌نڭ طویی بیلگولندی تیك حج گه کیتکان بر ایشان‌نڭ قایتوون‌غنه کوتارگه بولدی (۱) حسن اوزینڭ بردن بر قزن اول ایشاندن باشـقه اوتکاررگه رضا توگل. اول قایتاچاق آنڭ یانینه اول تیره یاقده‌غی همه علمانی و مشهور آدملرنی جیاچاقده بیك سـیره‌ك توغری کیله تورغان زور طوی یاصایاچق. عزیزه، آتاسینڭ بوندی قرارن ایشتکاچده اسیلی صووقلی بولوب کیتدی، هم آنڭ، اوزینی احمدکه بیرمایه‌چگنده هیچ شبهه‌سی قالمادی. فاطمه آکا علی فرصتنڭ تمام اوتدکی یوق ایدکن، اوزینڭ سویگانینه یاشـرتن قاچوب چغونڭ عزیزه‌گه ممکن ایدکن سویله‌ر ایدی.

احمد، آولدن ایڭ یخشی آطلرغه اوطوروب شهرگه کیلدی هم شولوق آطلرغه اوتورتوب اوق فاطمه‌نی حسن بایغه یاوچیلقغه یباردی. فاتحه، باشینه تایاق ایله صوقغان کبك امیدسز حالده قایتدی. حسن، آکا، اوزینڭ ایکنچی کشیگه وعده بیردکن شول سببدن احمدگه هیـچ بر وقت بیره آلمایاچغن سویله‌دی. حسن‌نڭ بو جوابی، احمدنڭ همه پلانلرن بوزدی هم اول قطعی اوصالراق بر تدبیر یاصـارغه قرار بیردی. اول خاتونلردن برسی آرقلی عزیزه‌گه: اگر سین مینی چن سویوایله سویه‌سڭ ایکان اول وقت تون ایله سین یعقوبلرنڭ اویلرینه کیل ایکاو برکه شهردن آولغه کیتارمز دیب خط یباردی. عزیزه سو-یگانینڭ سوزن طـڭلادی. شولای ایتوب بزنڭ «ایکی عاشق» یخشی آطلرغه اوطوروب شهردن کیتدیلر. تونی بویی باروب ایرتنچك بر روس آولینه توقتادیلر مونده ایکاو سـویله‌شوب اوطورغانده عزیزه: مینم اتی، اگر سین مین ایتکان یرگه بارماساڭ مین باری بر سینی اوزمه وارث ایتمیمن، بلـکه بوتون مالمنی مسجد، مدرسه‌لرگه

(۱) مسـلمانلرده مقدس آدملردر. آلار تاتارلر آراسنده زور نفوذ یورته‌لر. حاضرگی تاتار ادبیاتنده آلارغه قارشی کوب طاوشلر ایشتوله.

وقف ایتوب یازدرامده قویام،دیب سویلب صالدی. احمد مونی ایشتکاچ بیك تیره‌ن اویغه قالدی اوزون وقت میوقلرن بورغالاب اوتورغاننك صوکنده، ایندی عزیزه اشلر آندی بولوردای بولسه، سین اوز جایکنی اوزك قارا، مین سینی مال دیب آلدم مالك بولماغاچ سینك ماتورلغك برله مین نی اشلیم، سین اوز بختکنی اوزك کورسن دیدیده اورنندن طوروب کیتدی و آطلر ینه‌اوطوروب بریالغزی آول یاغینه یاکغراتوب قایتدیده کیتدی.

شوشی واقعه‌دن بر آز صوك بز شهرده ینه عزیزه ایله‌اوچراشامز. اول اوزینك آتاسی‌اوینه بارماغان بلکه شهر قریینده تیرسلك باشنده مریم اسمنده بیك یارلی قارچق‌نك ایونده تاماق طویدروب طورا. تیز وقت اچنده اول اوزی یانده بولغان آقچه‌نك بارسینی آشاب بتوردی. برنیچه قارچقلر، آکا ییگل و مشقتسز معیشتکه یول کورساتالر ودیملی ایدیلر. لکن عزیزه آلارنك دیملرینی‌اصلا قبول ایتمه‌دی وهر وقت رد ایتدی.

عزیزه‌نی اوشبو قزغانچ حالندن، آناسی مرحومه‌نك دوستی اولغان صاحبه آبصطای دیگان قارچق قوطلدروب آلا. اول عزیزه‌نی آتاسی حسن‌گه قایتوب سویلی و آنك اوشبو حالگه توشووینه فاطمه‌نك سبب اولدقینی آکلاتا و عزیزه‌نی یاکادن اویگه چاقروب آلورغه کوندره. فاطمه حسن‌نك‌اویندن قوولا، عزیزه عبدالله‌غه بارا؛ عبدالله آنك حالن یخشی آکلاب آنی عفو ایته. کتابنك مآلی شوندن عبارتدر.

بو رساله‌ده اعتبار ایدرلك اورنلرنك برسیده عبدالله‌نك جاوچی قارچغی اولغان شریفه قارچقنك زمانه بوزولووندن زارلانغان یریدر. آکا حاضرگی زماننك ترتیبی، عائله تورمشلرینك ره‌وشی کیلشمی اول ایته: اورامغه چغاسلك هر یرده تورکم تورکم بولوب خاتونلر، قزلر یوریلر. بار ایدی زمانلر اگر بازارده بر خاتون کورنسه، بتونلی

عجبلەنورلر ایدی، ئە حاضر بازارده خاتونلر ایرلردنده کوب، نیندیگنه کیبتکه قاراما خاتونلر بله طولی، تاوار آقتارالر. ایرلردن قاچمیلر، حتی چچلرینی کورساتەلر، ایرلرینه اصلا التفات وحرمت ایتمیلر، اوزینڭ خاتونینه خوجه بولغان هیچ بر ایر یوق. ایرلر اوزلری یاشکنه کویلرینه أچارگه کرشەلر، اورام بویندن ایسرك حالده قچقروب یوریلر. باقچه لرده گل خاتونلر یوری، اوزلری چاپان بورکانگان بولغانلر، ئە اگر بر ماتورراق یگتلر اوچراسالر، تاماق قرەلر، کشی یوقەیکان دیب تیره یاقلرینه قارارغه طوتونەلر...

اوشبو کورساتدکمز حکایەدەگی کبگوك ایکنچی بر «کلاپوشچی قز» دیگان کتابدەده عائله اچندەگی بختسزلك، خاتونلر اوستینه توشکانی تصویر ایتوله. بو صوڭغی کتابده مؤلف، بر یاش قزنڭ اوزینه مال ایله یاردم ایته تورغان بر کشی طرفندن هلاکتکه توشرلگانن کورسته. بو حکایەنڭ شخصلری، یوغارغینقیلر کبی اویازنی قالاده توگل، نفس ۋولغه مسلمانلر ینڭ قایناغان یرلرنده، قازانده کورنەلر. حکایەنڭ قهرمانی قمر اسمندەگی قز، آتاسندن ۱۵ یاشلرنده یتیم قالا. قمر ایله برگه کریمه اسمنده آناسی وعبدالاحد اسمنده أنیسی قالالر. آتاسی مرحومدن قمرلر اوچون هیچ آقچه وباشقه نرسەلر قالمادی، معیشت أشی آلار اوچون بیك آغر ایدی. اوشبو سببدنده قمرنڭ آناسی کریمه، قزانده مسلمان، حتی کوب روس خاتونلرینڭ کسبی اولغان کلاپوش اشلەوگه یابوشـا. اول بو کسبکه اوزینڭ قزی قمرنیده اوگرەته ایدی. ئە کچنکه عبدالاحد تاوارنی بازارغه کوتاروب آلوب چغا، صاتوب یا آقچه آلا، یا که باشقه تاوارغه آلماشدرا ایدی. کریمه طول کویگه اوزاق طورمادی؛ بردن یاش وایکنچیدن فقیر اولووی آنی ایرگه چغارغه مجبور ایتەایدی. اول هم معقول کشی طوغری کیلسه بارغه حاضرلەندی. عبدالاحدنی مدرسەگه ایلتدیلر، اول شونده طوردی. اویده قز ایله آناغنه

قالدیلر. عبدالاحد بولماغاچ طاوارنی اویده‌گی بازارغه آلوب بارو اشی، قمر اوستینه توشدی. هم اوشبو اش قمرنڭ هلاکتینه سبب اولدی. آلار اوزلرینڭ طاوارلرن پچه‌ن بازارنده چیتك کاوش ایله صاتو ایتوچی سلیموف دیگان برسینڭ کیبتینه آلوب باروب صاتالار ایدی. کیبتنڭ ایڭ باش پریکازچیگی وفا اسمنده برکشی. اول اوزی بلك ایاسی توگل، چاق یازو طانی شونده‌ده اول همه نرسه‌نی بلونی دعوا ایته، اول نیندیگنه نرسه حقنده اولماسون قطعی صورتده بر حکم ایته‌ده قویا. اول سیاست اشلری طوغریسنده حقیقی بر دیپلومات. اول آنگلیه سیاستندن کوله، آمریقالیلرنی اداره اشنده عیبله‌ب اورشا ایدی: آنڭ اوینچه آوستریا خلقی بتونله‌ی پوصتوی خلق ایدی. آنڭ دنیا وسیاست حقنده اول کیسکن حکم و بلکلری، همان یر حقنده اندر تاباغی کبك تیگز، آنڭ اورتاسنده کندگی بار دیب حکم ایتوگه هیچ زیان ایتمی. مونڭ اوستینه تاغی وفا آبزی بیك تجربه‌لی آوچی ایدی؛ قمرنڭ برنچی مرتبه کیلووی آڭا بر نیچه پلانلر قوروب قویارغه صلتاو بولدی. بر آز وقتدن صوڭ وفا، اوزینڭ قمر ایله مناسبتن تماملارغه قرار بیردی هم اوشبو مینوتدن قمرنڭ سقوط وهلاکتی باشلانا. قمرنڭ اوشبو حالی، ایڭ اوّل زهره آبصطای دیگان قارچقنڭ دقتنی جلب ایتدی. اول اوزی، خاتونلر آراسنده واق تویاك نرسه‌لر صاتمق، اوشکورمك، ایمله‌مك کبی هم ممنوع وحرام اولغان علاقه ومناسبتلرده کامیسیانیرلق ایتمك کبی اشلر ایله تماق طویدرا ایدی. حالبوکه آنڭ قولنده‌غی تسبیح وهیچ اوزلکسز دوام ایتکان تهلیل ودعالری آنی کوب کشی طرفندن ایڭ نق ایمانلی، بیك عبادتلی، طوغری آبصطای دیه اعتقاد ایتدره ایدی. بزنگ قارچقنگ، قمرنی صاتوب بیرگان کشیسی، قمرنی آیرم بر کوارتیرگه اورناشدردی. قمرنگ ایکنچی یاش یگتلرنیده اعتبارندن طاشلامادقن آڭلاغاچ اول کشی قمرنی طاشلادی.

قمر، اوزینی بیك ناچار حالتده کورگاچ، اوزینڭ اشینی یونه‌تور اوچون همان ئلیگی اوزینه زور خدمت کورسه‌تکان زهره آبصطایغه مراجعت ایتارگه مجبور اولدی. اول زهره آبصطاینڭ یاردمی آرقاسنده، اوی خواجه‌سی هم کورشی کیبت ایله توله‌شوب اشـن اوزدی هم کیف صفا یورتینه اورناشدی. بو یورتقه کیلگاچ بزنڭ قمر یاڭادن طوغان کبك، خلق وطبیعت جهتلرندن تمام اوزگاردی هم اوزینڭ یاڭا معیشتی ایله تمام ایه‌لشدی. بر آز وقت اوتکاچ بز قمرنی اورنبورغده کوره‌مز اول آنده ایرگه چقمق اوچون بارغان، لکن آڭا ایبداشلری هم بعض آبصطایلر، ایرگه، قارتایغاچراقده چغارغه ممکن اولغانن اوشبو سببدن آڭا ایرگه بارونی کیچکدروب طوروکیره‌ك ایکانن سویله‌گانلر. قمرده ایبداشلرینڭ سوزن طڭلاب اورنبورغده حضور صفا یورتلرینڭ برسینه کرگان. قمر مونده زور شهرت وقوناقلر طرفندن اولوغ اعتبار قازانا. هم شونڭ آرقاسـنده قمر بیك قاتی اُچو ایله بیه‌له‌نه. قمر بوزوقلرنڭ تللرُندن هیـچ توشمی، آنڭ ماتورلغی، جرغه اوستالغی، ماتور سوزلیلگی، اوتکنلگی کشیلرنی عجبکه قالدرا. هم فحش خانه دیوارلرینڭ کوب یرلری قمر اوچون چقغان قچقرش و صوغشـلرغه شاهدلك ایته‌لر.

بو حضور ساعتلر بیك تیز اوتوب کیته‌لر. اول ایندی طوزدی آنی کم طوغری کیلسه آنڭ ایله اوطورتالر. هم آڭا ئله‌کگان یامان آورو آنی حضور یورتندن خسته خانه‌غه قوا. قمرنڭ قباحت یوزی، آنڭ بوزوقلق اشنده حتی سوزگه آلورلق درجه‌دن اوتدکن کورساتوب طورسه‌ده اول توزالدی. اول خسته خانه‌دن چقغاچ جون یوا طورغان اورنلردن برسینه کره. مونده‌غی کشیلرنڭ کوبسیده قمرنڭ ایلـکدن بلگان کشـیلری ایدی. قمر ایله آلار بتون جاینی جایق یاری بوینده اوتکاردیلر. «اورمان مینم اویم، اورص مینم ایرم» دیگان کبك

آلارتونلرن کم توغری کیلسه‌آنڭ ایله،اورمانده اویوگوشوب یوروگان أت طویلری صورتنده اوتکاررلر ایدی. قمر ینه آوری باشلادی ینه خسته خانه. اول آورووی اوستینه دخی یوکلی ده‌اولدی هم بالا آوروی ایله هلاك اولدی.

بو حکایه‌ده محرر محمد عیاض بعض قزلرنڭ شوندی قباحت حاللرگه توشولرینی وفا کبك کیکچیلردن هم زهره کبك قارچقلردن کوره هم قزلرنی ممکن قدر اوشبو الوغ بلادن قوطقاررغه دعوت‌ایته هم شوشی بوزوقلقنڭ باشقه دیارده‌غی مسلمانلرده اولمیچه فقط قزان مسلمانلرنده‌غنه اولدقینی سویلی. البته محررنڭ بو صوڭغی سوزی درست توگل؛ چونکه بوندی‌اوق بوزوقلق باشقه یر مسلمانلرنده‌ده بار. مثلا: آفریقا عربلری. آلار آراسنده‌غی بوزوقلق حقنده فرانسوزلرنڭ مشهور محررلرندن موپاسسان‌نڭ تصویری مشهوردر.

مؤلفی معلوم اولماغان «مریمنڭ کوره‌چگی» دیگان حکایه‌ده‌ده باری بر شولوق بایاغی حکایه‌ده‌گی موضوع، تیك مونده خاتونلرنڭ هلاکتینه باشقه‌راق سببلر کورسه‌تله. مؤلف مونده باش سببنی مسلمانلر آراسنده بیك ییگل وعموماً مقبول اولغان عادت حکمنده اولغان طلاق ایتوب کورساته. حکایه‌ده خاتونلی وبالالر ایه‌سی اولغان بر قارت، ایکنچی بر خاتون آلا. ایکنچی یات خاتوننڭ اویده ظهور ایتووی قارت خاتون وبالالر اوچون غایت قیون توشه. ایر اوزینڭ ایلکگی خاتونی و آنڭ قرداشلرینڭ قوتورتو واغوالری آرقاسنده برنیچه‌گنه ای طورغان یاش خاتونینی یوق غنه بر سبب ایله آیروب یباره. آیرلغاننڭ صوڭنده اول کوڭل کوتارو اوچون (بر قارچق واسطه‌لغی ایله) بر یاش یگت ایله طانوشا هم اول یاش یگت ایله آتالری‌اویده یوق وقتده اوزاویلرنده کورشکالیلر. اشنڭ عاقبتی، خاتوننڭ فحش خانه‌لردن برینه کروب آنده اوزینڭ دوستلرندن برسی طرفندن

أوترلوی ایله بته. کتاب همان شـول اولـگیلر توجه ایتکان نقطه‌غه قاراب یازلغان. شونگ یانینه تاغی مونده یات کشیلرده سـوز ایله قاتناشالر. آلار مؤلفنگ سوزن قوتلیلر.

کتابده ایکی «ضیالینگ» ماتور مریمنگ طوردقی فحش یورتینه کیلوب کرگانلـکلری هم مسلمان قزلرینگ هلاکتکه توشـولرینگ سببلرینی تفتیش ایتوب سویله‌شدکلری حکایه ایدله. برسینگ فکرنچه مونگ سببی: دین اسلامنگ حقیقتن آڭلاماو، و مسلمانلرده انسانیت وادب دیگان نرسه‌لرنگ بولماویدر. اوشبو سببدنده مسلمانلرنگ یاش نادان بایلری مسلمانلرنگ فقیر قزلرینه جبر ظلم ایته‌لر هم شولای ایتوب دین وملیتنی مسخره ایته‌لر. آنگ اوستینه مسـلمانلرده ایکی حتی دورت خاتون آلو بیك شایع. حالبوکه آلاردورت خاتون توگل برخاتون ایله‌ده طوررغه اقتدارسزلر. اگر آلاردن خاتونلری طلاق صوراسه‌لر آلار طلاق ایتمی، همان حبس ایتوب طورالر. اوچنچی سبب: مسلمانلر، اوزلرینگ قزلرینی، قزلرینگ رخصتلرندن طش یاکه آلارنگ تلب تل‌مدکلرن تفتیش ایتمی، اوزلری تله‌گان کشیلرگه بیره‌لر. آلار اوچون خدمتچی خاتون (آصراو): «اولقدر قاتی جلامی ألی» دیب ایتسه یتدی. آلار آنی قزنگ بالا وقتندن بیرلی‌اوك کوره‌سی کیلمه‌گان بر یگتینه اولسه‌ده بیره بیره‌لر. خاتونلر ملالرغه بارالر، شکایتلر ایته‌لر، ئه آلار هیـچ بر اعتبارده ایتمیلر. ایڭ آخر بیچاره خاتونلر تگی مذمومه آبصطاینگ کورسه‌تکان یولی ایله کیته‌رگه مجبور اولالر.

اورنی ایله یخشی‌اوق یونسز صورتده یازلغان «طوطام یاکه یاش عمرم» حکایه‌سی‌ده همان شول ئلك سویله‌دکمزچه تاتار معیشتینگ اوکغایسز وهر حالده یه‌مسز نقطه‌لرن کورسه‌ته. آڭلاشلاکه: تاتار-لرنگ آڭلی کشیلری، بیك نق و تازا اولماغان مسلمان معیشتی

کیندرندەگی تورلی وکوب تیشك ویرتقلر ایله نق شغللنەلر. طشدن قاراغاندەبو کتاب، بر تاتار ملاسی قزینڭ طورمش وحالن (автобіографія) سنی تصویر ایتودن عبارتدر. اول قز بزگه اوزینڭ او یوشوب جیتمەگان عائلەسینڭ حالن حکایه ایته. هم عائلەدەگی طنچلقنی هر وقت یباروب طورا طورغان بر سبب‌نی بیان ایته. اول سببده: قزلرنڭ ایرگه بارغانغه چاقلی بیك یخشی اولماغان معیشت و حاللریدر.

اوشبو سبب، آلارنڭ ایرگه بارغاننڭ صوڭنده هر تورلی بلالرغه توشوب هلاك اولولرینه سبب اولا. کتابده حالی حکایه ایتوله طورغان علیمەنڭ سوزی بوینچه: مسلمانلرده اوشبو سببدن طوغان کوڭلسز حاللر شولقدر کوب اوچریدرکه، حتی بعض بر مبالغه اهللری بو حالنی مسلمانلر اراسنده بر عمومی حال دیب اویلیلر. هم محررنڭ فکرنچه مسلمانلر آراسنده بیك کوب اولغان طلاقڭده کوب وقتده صدورینه اوشبو حال سبب بولا. بوڭا مثال ایتوب علیمەنڭ طوطاسی یورتوله؛ اول اوزینڭ قز وقتندەاوق اوزلرنده خدمت ایته طورغان ولی احمد اسملی یگت ایله طانشلق یاصی هم آنڭ ایله آبزار آرتلرنده، هم یلغه بویندەغی مونچەده هر وقت او چراشا. کتابده قزلرنڭ حرمتلری، ناموسلری بیك یامان هجوملرگه هدف اولا. محرر اوزینگ هر یاش قزلرغه (علیمه آغزندن) نصیحتی وعظی ایله بر رەتدن اوك، هر نیقدر اهمیتلی اولماسەده کورساتورگه سویلرگه یارارلق واقعه و حادثەلرنیدەذکر ایته.

ایندی حاضر تاتار خاتونلرینه قایتیق. علیمەنڭ ایرینڭ فکرنچه: «تاتار خاتونلری سوزگه بیك طوپاس، هم عادتدن طش ایلك‌گی عادتلر ایله مبتلا. تاتار خاتونلری، نگی کویمه یاننده قمز صاتوب طورا طورغان آق تاستارلی قرغز خاتونلرینه قاراغانده کوب ساده وطوپاسلر، اما آلار اخلاق جهتندن قرغز خاتونلرینه قاراغانده قیاس قبول ایتمەز صورتده یوغاری طورالر.

مسلمان خاتونلری نیقدر بای بولسه‌لرده هیچ بر تیاتر، قلوب، جمعیت کبی عمومی جیولش اورنلرینه هیچ یورمیلر؛ آلار هر وقت اویده اوطورالر هم اوزلرینک یورت اشلری ایله شغللنه‌لر. آلارنک بارلق بلگان اشلریده شول غنه.

تاتارلر کیوم صالوم توغروسنده بیک تکلفسزلر. بایلرنک کیگان کیوملری، توسی و ماتورلغی جهتلرندن فقیر خلقلرنک کیوملرندن هیچ آیورماسزدر. هم آلار اچکی کیوملرنده، سفردن فلاندن قایتقانده، جمعه هم بایرام کونلرنده کیه تورغان آق کولمه‌ك اشطانلرندن باشقه کیوملرنده برده آلشدرمیلر. کرلرنی یوو اشی بای خاتونلرینه بیک اوچوزغه توشه؛ آلار کرلرنی اوستاکر چیلرگه بیرمیلر، نیچکده بولسه بر طول خاتوننی طوتوب آلالرده، اول چای شکرگه ممه کرنی یووب بیره. آلار کرلرنی اوتوك فلان بله‌ن شومارتوب نیتوب ماتاشمیلر، ته‌گه‌ره‌تمیلر، بلکه بتون کرلرنی کیبدرگاننک صوگنده بر یولی مونچالا کبک ایتوب تویوب بر چای یاشچیگینه طوطورالرده قویالر. هم ایرینه کولمه‌ك فلان کیره‌ك بولغان وقتده شول یاشچیکدن بره‌ر کولمه‌ك ازله‌ب آلاده شونی ایرینه کیدره. آلار نیندی کولمه‌کلر ایرلرینکی هم آلارنڭ نیچه کولمه‌کلری بار، بولارنڭ برسینی‌ده بلمیلر. شوندی وقتلرده بولغالی: اگر یاشچیکده ایرینڭ یوولغان کولماگی بولماسه، اول وقت آڭا بره‌ر آطنه یا که اون کون همان شول ایسکی کرلی کولماگنده یوروب کیتارگه طوغری کیله. هم شوندی وقتلرده بولا: کر یوغان وقتده قارا کرلر آراسنده ایرینڭ بر کولمه‌گی‌ده کورنمی؛ چونکه اول برگنه کولمه‌گن آلماشدرماغان کویگه، یوروب یاتا بولا. بعض وقت، بای خاتونلری کرچی خاتونلرغه اوزلریده یاردم ایتشه‌لر؛ آلارغه اول وقت کرچی خاتون اوزینڭ شهر آراسنده ایشتکان خبرلرینڭ همه‌سینی‌ده سویلی . . . . . تاتار خاتونلری آش صو تربیه‌سنده‌ده شوندی‌اوق

صورتده رەتسزلر. مسلمانلرنك آش صولری تورلی یرلرده تورلیچه بولسەده عموماً آش همه بر مسلمانلرندەده ایت، مای، دوگی، آق اون، تورلی یمش، بال، هم چای کبی نرسەلردن طورا. قزان هم باشقه اورنلرده طوی وقتلرنده بالق آشیده حاضرلیلر. اول آشنی حاضر لرگه پوۋار طوتالر. عموماً قزان، اورنبورغ، استرخان تاتارلرنده آش صو تکلفسز بولا. هم کوب وقتده چاق چاق طویوب قالاسك: اگر آلار آشلرینی پوۋار چاقرتوب حاضرلەتمەسەلر، اول وقت آش بیك تورلیچه بولا: بعض خاتونلرنگ ایتی پشوب یتمەگان، بعضیلرینگ آرتق پشوب سوس کبك بولوب بتکان. بعضیلرینگ طوقماچلری حددن طش قویی، بعضیلرینگ آرتق صیيق حتی آشاغانده قاشقغه ئلەکمی. پیلمەنلری همان شولایوق؛ بعضیلرینگ پیلمەنی چات قامر هم آرتق بوروچلی، حتی آوزغه آلورغه ممکن توگل. بعضیلری آشنی بیك کوب ئەزرلیلر، حتی پچراق چوقور (پامویینی یام)غه توگوب بتوره آلمیلر. بعضینك بیك آز، قوناقلرغه یتمی قالا. بای خاتونلرینك اوزلرینك آیرم خصوصیتلری بار؛ آلار اوزلرینك ایرلرینی تورلی نەرسەلر، کولمەك فلان صاتوب آلورغەکوچلەب آبدراتوب بتورەلر. ایرلری نیچك‌کنه بر یرگه چغوب کتدی ایسه، تاتار خاتونلری حاضر بربرینی قوناقغه چاقرشورغه باشلیلر. هم هیچ توقتاوسز غیبت سویلی و سوز یورتوب بربرسینی یامانلاشەلر. موللا خاتونلریده باری برشول صورتده آشلرغه یوروب غیبت صاتونی بیك سویەلر، آلارمونك‌ارستینه طاغی خاتونلر آراسینه صدقه جیارغه چغالر وشونده نیچك بولسەده اوزلرینی آش‌قه چاقرتالر. تاتار خاتونلرینك بایی هم یارلیسی همه سـیده یا اوزلرینه خاتونلر چاقرو یاکه بر بر خاتونغه بارونی‌غنه اویلاب طورالر. فقیر ایرلرنك خاتونلری، اگر بیش یاکه آلتی بالاغه ایـه بولا آلدی ایسه اول هیچ بر وقتده بالالارنك کیوملرن یووب آلارنی تارارتو قایغوسنده

بولمی، بلکه ایشانغه یوری، بش تینگه اوچ مثقال چای، دورت تینگه لیمون آلتی تینگه بر قداق کرندیل آلاده چای اچارگه اوطورا، هر تورلی یوق سوزلر سویلی شولای ایتوب بتون کوننی اوتکاره. قویاش چقدی ایسه، تاتار خاتونی تورا، اول حاضر صاماوارغه یابوشه صاماوار قایناغاننڭ صوڭنده اگر اول چای طابماسه، اول وقت سین آندن اول کون هیچ بر اش کوتمه. تاتار خاتونی اوزینڭ نی ایته‌چگن هیچ اویلاب طورمی، فائده‌لی اولسون، ضررلی اولسون ایته‌ده قویا. روس خاتونی اوچوزلی‌غنه: به‌ره‌نگی، صوغان، کابسته کبك نرسه‌لردن آش حاضرلاب اوزینڭ ایرن آشارغه قبول ایتکان وقتنده، تاتار خاتونی ایرینڭ تنکه‌سینه تیوب آنڭ آق‌کومه‌چ، ایت وباشقه آش‌املق فلان نرسه‌لری صاتوب آلو آلماون صوری. اگر ایری بر ایکی قداق ایت آلوب قایتقان بولسه، اول وقت اول اون یوق دیب آشقه صالما، طوقماچ کبی نرسه‌لر صالمی، یاکه اوطون یوق دیب پشروب یتکرمی. شولای ایتوب ایرینه‌ چی آش آشاتا. روس خاتونی بوزاو آشاتا، مای هم یومورقه صاتا، شولای‌ایتوب اوزینه کولمه‌ك وآل‌یابقچ آلا، ئه تاتار خاتونی ایك آقتقغی طاوغن صویوب آشی، ایك صوڭغی بر تینن صرف ایتوب بتوره (۱).

تاتارلر آراسنده شائع اولغان عادتلردن بعضلریده، تاتار خاتونلرنده اخلاق بوزلوغه یاردم ایته‌لر. آلار جمله‌سندن برایکیسی اوطورما بله جیوندر. علیمه‌نڭ ایری أیته: بزنڭ تاتار قرداشلرمز خاتونلر ایرلردن پرده‌لنورگه کیره‌ك دیب أیته‌لر؛ اگر اویگه قوناق کیلسه، آلار خاتونلر ینه بولمه‌دن چقماسقه یاکه چارشاو آرتنده طوررغه

(۱) یازوچی. روس عوام (простонародье) خاتونلرینڭ اخلاقلری حقنده ایته روس عوام خاتونلری بیك ئه‌رسز هم بیك اشچان؛ آلار اخلاق نقطهٔ نظرندن حیوان لردن بیك چاق آیورولالر.

قوشالر. اگر اورامغه چقسالر آلارغه چاپان جیلەن کبك نرسەلر ایله یابنو لازم. خاتونلرغه شوشی اشلرنڭ همەسیده لازم دیب بله تورغان کشیلر اوزلری اوك قزلرینی ایکنچی آوللرغه اوطورماغه یبارەلر. قزلرنی اوطورماغه یبارو دیگان سوز، آلارنی یاش یگتلر بله کورشورگه یبارو دیگان سوزدر. بعض یرلرده اوطورماغه بارغان قزلرنی اوز قزلری هم کورشی قزلری ایله برگه یگتلرگه کیلورگه اوگڠای بولوردای بر اولاق اویگه قویو عادتی بار. جین یاصی طورغان یاقلرده جین‌نی بیك اوگڠای اورنلرغه مثلا آغاچلق قواقلق آراسندەغی یالانغه، یا که طوغایلقغه یاصیلر. یگتلر قزلر اوین وقتنده قوشارلاب قوشارلاب اورمان آراسینه طوغایلرغه کیتەلر. بزنڭ تاتار آغایلردن خاتونلرنڭ پردەلەنوب یورولرن، چاپان بورکەنولرن واجب دیب هم کیبتلرگه سودا ایتوگه چغولرن حرام دیب اعتقاد ایته تورغان کمسەلرنڭ اوزلری اوك اوشبو مجوسی عادتلرینڭ دوام ایتوب باروونه برسوزده ایتمیلر. قزان‌نڭ بعض اویازلرنده مسلمان قزلری اورام بوینده بارغانده یگتلرگه تاماق قرەلر، جلمایوب کولەلر، بیتلرینگ، کشی بولماغان یاغن یاولق اوچی ایله قابلادقلری حالده، کشی بولغان یاغن آچق طوتالر. خاتونلرنگ پردەلنوب یورولری پەردەلنمەودن کوب آرتق زیانلیدر. بزنکیلر، خاتونلرغه أدبلی بولورغه کیرەك، ایرلرگه کورنو شریعتچه حرام دیسەلرده، آلارنگ خاتون قزلری همان اوزلرینگ کوگللری تلەگان اشنی قیلمی قالمیلر؛ یات ایرلر ایله قاتناشا آلماسالر، اوزلرینگ کوچر و یا خدمتچیلری ایله طانشلق ایتوگه تنزل ایتودن قورقمیلر. بیك صوصاغان وقتده یولده غی تەگەرمەچ چوقورندەغی سونی اچکان کشی کبك بولارده اوزلرینگ تلەگان کشیلری ایله کورشو میسر اولماغانده کم قولغه توشسه شونگ ایله فائدەلانالر.....»

صوگڠی وقتلرده نشر ایتلگان اثرلر آراسنده (۱۹۰٤ نچی یل

قزانده نشر ایتلگان) محمد عیاض اسحاقفنگ «ایکی یوز یلدن صوڭ انقراض» دیگان کتابی دقتنی جلب ایته. محرر کتابنگ باشنده أیته: «مینم بو کتابنی یازودن مقصودم ملتمزنگ شول کیتشندن اوزمنگ راضی توگللگمنی کورسەتوب بو کیتشنگ اوچی انقراض ایکانن بلدرودر. بعض کشیلر، ملتمزنگ شول کیتشن بیك فائدەلیغه صاناب شول کیتشدن زور فائدەلر امید ایتەلر. اما مین آندی امید ایتارلك توبلی براش کورگانم یوقغه، حاضرده خلقمز آراسنده سویلنه طورغان سوزلرگه، اشلنه طورغان اشلرگه وقتلی کیلگان بیزگاك دیب کنه قاریم. هم اول سوزلرنی سویلەوچیلر، اشلەوچیلرنگ کوبرەك اهمیتی سوزده گنه بولوب بولارغه بر تورلی زمانه موداسی توسلی گنه قاراغانغه، بو اشلرگه بو قچقرشلرغه قورچاق طویی دیبکنه اسم بیرەم. هم مینمچه همەسی قورچاق طویبدر. قورچاق اویندن بر معنی‌لی اش کیلوب چقمادغی کبی، طبیعی بزنگ بو توبسز اشمزدنده بر نرسەده چقماز دیب اویلیم.»

تاتار محرریننگ بو سوزی حاضرگی تاتارلر آراسنده باشلانغان ترقی حرکتلرینگ مبادیسینه عائدڍر. مؤلفنگ سوزنچه بو مبدألر تاتارلرنی هیچ بر رەتلی عاقبتکه آلوب باروب یتکرماس. اگر یاڭا بر یول توتماسه، تاتار ملتی بو یولی ایله ایکی یوز یلدن صوڭ مطلقا منقرض بولاچاقدر. اول ایته: «دنیاده طور واشلری بیك نق اوزگاردیلر. ایندی بو اوزگارشلر عصرندەده برده بیرشمی کورشیلر کبك ترکلك ایتو اوچون مطلقا کورشیلرنگ قوراللانغان قوراللری ایله قوراللانورغه کیرەك. بلەمز دیب هوالانوب طورماسقه کیرەك. بزنگ بلوومز باشقه خلقلرغه قاراغانده هیچ نرسه توگلدر. شونگ اوچون هنر مکتبلرینه کریك، بالالرمزنی کرتیك، قرنداشلرمزنی کرتیك فقیرلرنی کرتیك. حاصلی: اشکه یاراقلی کشی بولیق. اگر آقچه بولسه هنر مکتبلری آچیق، بولماسه حکومتنکینه کریك، حاصلی: اوگرانیك، بلیك، بلوومز کیلەچکده یارارلق

بولسون. تجارة مکتبلرینه کریك تجارة فنن اوقوب بلیك، یاخشیلاب صاتو ایته باشلیق، بورك بله کلەپوشدن اوتیك، عموم خلق آراسنده اوته طورغان نرسەلرگه کوچیك، اشنی بلوب یورتیك، راسخوتنی صاقلاب توتیق، حکومت مکتبلرینك باشقه بولملرینەده کریك، اونیۋبرسیتیت نڭ همه فاقولتیتلرن توتریق، دوقتر بولیق، یوریست بولیق، مؤرخ بولیق، ریاضی بولیق، فن معمار مکتبلرینه کریك، صنایع نفیسه مکتبلرینه کریك، حاصلی: هر نرسەنی اوقیق، هر أشنی بلورگه طرشیق، بلیك، اشلیك، اول وقتده اشکه اویرانرمز آقچەمز بولور. کیرەك اورنلرغه صرف قیلا آلورمز همده حاضرگی کبك خیر صوراشمامز؛ بو کیتشچه کیتساك دولت ببك تیز بتەچکدر، دولت بتسه همه نرسه بته؛ اوّل اخلاق بوزولا، ایکنچی دین بته، اوچنچی اول خلق اوزی بته.»

ترقینك ایڭ زور مانعسی ایدوب اسحاقفده باشقەلر کبك علماء وموللالرنی کورسەته. اول ایته: «موللالر خلقنڭ هر جهتن قوللرینه آلغانلر، عوام خلقی آلارغه اشنان آلودن باشلاب قز بیرو، اوغل اویلەندرو، سماوار توزاتدرو کبی اشلرنڭ همەسندەده کیڭاش ایتدلر. خلقنی اوشبو روحانی قوللقدن قوطقارو مطاقا لازمدر. هم موللالرغه آلارنڭ اوز اورنلرن بیلگیلەرگه کیرەك. بز آلارنی پریغوۋار بیروب أولگمزنی کومەر، توغانمزغه اسم قوشار اوچون بیلگیلەگانمز، هم آلارغه شوندن آرتق بر حق بیررگه حقمزده یوقدر. بیرساکده اوزمزگه آندن ضرردن باشقه نرسه بولمایاچقدر.

ترقیگه ایکنچی مانع: مدرسەلرمزنڭ مکتبلرمزنڭ یوقلغیدر. همده بارلرنده اوقولا تورغان علملرنڭ اشکه یارافسز برچیپوخەلر بولووی. اسحاقف بو حقدەده عیبنی علما اوستینه آودارا؛ چونکه خلق بارمعارف اشلرن آلارغه طابشرغانلر، دی.

اوچنچی مانع ترقی هم ایڭ سیزله طورغان مانع: ملتمزدەگی،

خدمتکه یارارلق کشیلرنڭ هم خدمت ایته تورغانلرنڭ بیك فقیر صنفدن چغوب اوزلرینڭ تاماقلرن تویدرر اوچون ملتکه خدمت ایتاسی اورنده، ایڭ سفیل کشیلرنڭ تحت اسارتلرند، ایزلولر یدر. حاضرگی، کوزگه کورنگان ارباب قلمنڭ هیچ برسی یوقکه، مستقلا حرکت ایته آلسون؛ همه‌سی اوز تاماغن تویدرر اوچون اوزینڭ اورنن صاقلار اوچون، اوزینڭ باشماقچیسی بولورغه یاراماغان کشیلرنڭ قوللرنده اوینچاق بولوب یوریلر.

دورتنچی مانع ترقی: بزنڭ روس مکتبلرنده اوقوماومز، بوکونگه قدر اوزمزنڭ مدرسه‌لرمزنڭ یوق ایکانن بلماومز، همده اوزمزنڭ بیك نادان کوت یوو قاعده‌لرندن بیك آز اوته آلوومزنی اقرار ایتماومزدر. بو اش بزنڭ کیتشمزگه بو وقتقه قدر بیك زور ضرر ایتدکی کبی کیلاچکده‌ده مانع بولاچقدر. چونکه خلقمز آراسنده ایڭ آڭلاغان دیگانلرمزده بوکونگه قدر حکومت مکتبلرنده اوقودن قاچالر هم قاچرالر.

بیشنچی مانع ترقی: اشله‌گان اشلرمزنڭ همه‌سینڭ توبسز اساسسز بولوویدر؛ بزنڭ همه اشمز بویل بولسه؛ کیله‌سی یلغه یوقدر. خلق ئلی همان اوزون هم آغر خدمتلرنی تحمل ایته‌رگه عادتلنمه‌گان هم عادی گنه حقیقتنی آڭلاونی تله‌می. بو کون آلما آغاچی اوتورتوب ایرته‌گه توبال کوناروب آلما جیارغه تلی.

بو مقدمه صوڭنده محرر، تاتار معیشتینڭ تورلی دورلرندن، اوتکانندن هم کیله‌چگندن اوزون یا که قسقه حادثه‌لرنی تصویر ایته.

ایڭ اوّل اول بزگه بورونغی تاتار بایلرینڭ طویلرن، آلارنڭ هیچ نرسه آڭلامی مال اسراف ایتولرن تصویر ایته.

موننڭ صوڭنده اول قزانلیلرنڭ صوڭغی زمانده‌غی حاللرینه کوچه، آلارنڭ یستو نمازی فرض می توگلمی ایدکی حقنده‌غی نزاعلرن تصویر ایته. آلار وقتنڭ کرووی ایله کرماونده قچقرشالر. بتون تاتار علماسی

ایل‌دنیانی در سلکته‌لر. بعضیلری قرآن حدیثدن دلیل نقللیلر کیتردکلری حالده ایکنچیلری دلیل عقلی‌لری ایله آراغه کره‌لر، شولای ایتوب مسئله منطق نزاعلرینه باروب یته. ملالرنك کوبسی افیونچی بولالر. کوب ملالر قویرق سلته‌ب تورلی یاقغه چغوب تیك یوریلر. واق صالغان کوننی یستونی اوقوماو، افیون قاپقان کوننی اوقو یاغنده یوریلر (١). بر برسینی تکفیر ایته‌لر. سوداگر خلقی اوچون وقت اوتکاررگه، کوڭل آچارغه بیك جایلی بولا.

تقریباً شوشی وقتلرده تاتارلر مسجد و مدرسه‌لر صالور ایدیلر، لکن علم یورتلری نی ایکانن، آنده نیلر اوقولورغه کیره‌ك ایکانن باماس ایدیلر؛ شاکردلرنك عمرلری، اوزلری اوچون هیچ حاجت اولماغان نرسه‌لرنی اوقو ایله اوتدی. خلقنك اقتصادی جهتلری بو وقت عجب ایته‌رلك یخشی ایدی. ملالر خلقنی دنیا قوو کافرلاشی، توکل ایته‌رگه کیره‌ك، الله‌تعالی بنده‌لرن اوزی طویدرا، دنیانی طاشلارغه وهر وقت صدقه بیررگه کیره‌ك، دیگان کبك سوزلر ایله وعظلسه‌لرده خلق اعتبار ایتماز، بلکه اوزینك‌اشنده دوام‌ایتار ایدی.

تاتار سوداگرلری آزیانك تورلی طرفلرینه کیتوب زورسودالر ایتوب کوب فائده‌لر آلوب قایتورلر ایدی. سودا اشنده آلارنك کمالتلری آلارنك بیك بلکلی اولولرندن توگل، بلکه آزیا خلقلری ایله سودا ایتارگه بو طرفده آڭلی بوته‌ن خلق بولماغاندن کیله‌ایدی. مثلا: روس خلقی، قوللق ایله یونچی وبو سببدن سودا اشینه بیك

---

(١) قزانده ملالرهم شاگردلردن کوبسی افیون یوتالر. آلارغه بو اش تگی «بخارای شریفدن» کیلگان. افیوندن باشقه دخی شاکردلر آراسنده واق صالوده بار؛ واقنی آوزغه صالالر. (اشمارین)

اشمارین جنابلرینك بو سوزی بورونغی زمان شاکردلرینه عائدر یوقسه بو کونده مدرسه‌لرده واق یاکه افیون استعمال ایتکان شاکردلر یوق. (مترجم)

از قاتوشا ایدیلر. سودادن باشقه کسبلرده اول وقت تاتارلر آراسنده بیك یخشی‌ایدی؛ تاتارلر ئلی اول وقت روسلرغه آچونصیب بولماغان فابریك و زاڤودلرغه مالك ایدیلر. وقتلرنك اوتووی ایله دنیا تمام اوزگاردی: روسلر یاڭا مکتب ومدرسه‌لر آچدیلر آلارده یاڭا بر روح کوتارلدی. روسلر آراسنده یاڭا کشیلر ظاهر اولدیلر آلار اوزلرینك یاڭا معلوماتلری ایله تاتارلرغه کوب ضرر ایتدیلر. سودا وهنرلرنی تاتارلر قولندن آلا باشلادیلر. تاتارلر همان شول ایسکی مکتب ایسکی مدرسه‌لر، دنیاغه ایسکی قاراشلر ایله قالدیلر. بعض کشیلر اوشبو زور احتیاجنی سیزوب حکومت مکتبلرینه کروب اوقی باشلاسالرده، تیز آراده ملالر نزاع وغوغالر چقاردیلر؛ حکومت مکتبلرینه کرو زمان آخری‌اشی، آنده‌اوقو، دین بتوگه سبب اولا دیب خلقنی وعظله‌دیلر، آلارنك وعظلری ایله خلق اثرلنه ایدی. خلق آراسنده، اورس بزنك بالالرنی کوچله‌ب اشقوللرغه آلا ایکان، همه‌مزگه اورسچه اوقونی لازم ایته ایکان، بتون مسجد مدرسه‌لرنی یابا ایکان، دیگان کبك یالغان خبرلر طارالا. شهرلرده خلق مسجدلرگه، آوللرده اسخودلرغه جیولشوب کیڭاشه‌لر؛ ایده‌گز پادشاهنك اوزینه عریضه بیره‌مز: آص، کیس بز اوز دینمزنی طاشلاو احتمالمز یوق! پریغووارلر! پیتربورغه دیپوتاتلر! حکومت موندن بیك عجبله‌ندی هم خلقغه، حکومتده هیچ آندی قایغو یوق ایکانن سویله‌رگه مخصوص کشیلر یباردی. لکن خلق مونك ایله طنچلانمادی. همان شوندی خبرلر چغوب طوردی. ایته‌لر: ایمش فلان آولده چیرکاو صالورغه روس پریغووار صوراغان، فلان آولده روس اشقولی صالنغان! یاڭادن یاش توگو آه واه ایتو قایغرولر!... هجرت ایته‌رگه کیره‌ك، هجرت! مونده ترکلك ایته‌رگه ممکنمی صوڭ! آص، کیس بز دینمزنی طاشلامیمز! خلق اوزارینك شول مسئله ایله مشغول. همه مجلسلرده اوشبو مهم مسئله حقنده نزاع

یورطلرن مال طوارلرن صاتا باشلیلر هیچ بر نصیحت، اوگوت فلان قولاقغه کرمی. آلار بو هجرتدن زور زیان ایته‌لر بو هجرت جرلری خلق آراسنده بیك آقرنلق ایله گنه باصلا. هیچ بر یاڭالق یوق. هر نیقدر قزان مطبعه‌لرنده هر تورلی تللرده تله‌گانچه کتابلر باصدرغه ممکن اولسه‌ده قزان تاتارلری یوسف کتابی، سیف‌الملك دیگان کبی، هیچ بر فائده‌سز دینی کتابلرغنه باصدره‌لر ایدی. هیچ بر ملی اثرلر، رومان وتیاتر کتابلری نشر ایتلمی؛ خلق، «الله‌غه شکر طنچلق ئلی» دیب تیك یاتا؛ اوڭ یاغی ایله یاتسه صول یاغینه‌ده ایله‌نمی، راحتله‌نوب یوقلی. مونه طاغن یاڭا خبر چغا: ایمش اوقتو اصولن اوزگارته‌لر، اصول جدید، اصول یزید دیب قچقرالر. ایسکی کتابلرنی اوقوتمایلر، اوزلری یاڭا کتابلر اویلاب چغارالر. یاڭا کتابلرده لام الف‌نی توشوروب قالدرغانلر. بولار همه‌سی‌ده روس بولو اوچون طرشه‌و دیلر. موللالر آراسنده ینه نزاع کیته. اصول جدید بله اوقوتو یاریمی؟ البته یوق! دیلر. اگر آلار آندی ییگل اصول بله اوقوتسه‌الر همه بالالر اوقی بلورلر هم همه کتابلر تاتار تلنده بولورده، آلار موللالرغه شریعتنی صورارغه کیلماسلر. اول وقت هم موللالرده کیره‌ك بولماسلر، ای آخرزمان، ای آخر زمان!

بر نیقدر وقتلر صوڭنده شهرلرده اصول جدیده مکتبلری آچیلا باشلادی. موللالر آراسنده سوز کوبایدی. حتی عوام خلقلری ایگون حقی، تیری یاری بهاسی صوراشا تورغان اورنده، «اصول جدید نیشلی؟ ئه‌نه نگی حضرت آلارنی بیك یامان اورشقان ایمش...» دیگان کبی سوزلر سویله‌و ایله مشغول اولدیلر. بر برسینه قارشو یازوب بیك کوب کتابلر چقدی. مؤلفلری نه اوقوتو اصولینڭ نه‌ده دین‌نڭ نی ایدگن هیچ بلمیلر، تیك یازا بیره‌لر. اصول جدیده آڭا موڭا قارامی همان طارالا. حتی بعض وقتلر، ایندی برنڭ تاتارلر آراسنده اصول

جدیده مکتبلری آچیلا، بارا بارا ایندی بزنڭ ملتده باشقه ملتلر رەتینه کره آلور دیب اویغه کیله ایدی. بختسزلککه قارشی اصول جدیدچیلر آراسنده ناراضیلق ظاهر بولدی. عموم فائدەسن قاری تورغان اورنده شخصی فائدەلرنی قاریلر ایدی. بر نیچه یاڭی مسلکلر ظهور ایتدی. هر بر کشی بلسەده بلماسەده بر بردن اوظدروب درس کتابلری نشر ایتەرگه کرشدیلر. قزان، اورنبورغ، اوفا، ترویسکی، چیستای، آستر-خان کبك قالالرده اصول جدید مکتبلری آچلدی. حتی آوللردەده آچیلا باشـلادی. بو اصول جدیده مکتبلری، هر نیقدر بر اصولدەغنه مکمل رەوشده تعلیم بیرماسەده، ایلك گی نوح علیه السلام زمانندەغی اصولغه قاراغانده قیاس قبول ایتمەزلك درجەده بر ترقیدەایدی. خلق اوقو اوقتو توغروسنده سویلەشه باشلادی. دار المعلمین کیرەك، بزنڭ ایلك گی مدرسەلرمز بر نرسەگەده یارامی دیگان کبی سوزلرنی سویلەوچیلرده بولا باشلادی. «ترجمان» غزتەسینڭ هر نومرنده خلقنڭ معارفی حقنده یخشی، مهم مقالەلر یازیلا ایدی. بایلرده بو اشکه قاتشدیلر، آلار اوچون بو مسئله بر اوینچاق حکمنده ایـدی آلارنڭ کوبسی تجوید اوقوتو کیرەکدی، بعضیلری شاکردلرنی اولوغ کشیلرگه (بایلرغه) حرمت ایتەرگه اوگرەتورگه کیرەك دیلر ایدی.

زمانڭ اوتووی ایله مدرسەلرگەده اوزگالك کیله باشلادی. شاکردلر اوچون مدرسەلرنڭ بنالری زور ایتلا باشلادی. پاکلك مدرسەلرگه یاڭا کره باشلاغان بر نرسه بولسەده، آنی شاکردلر، کیرەك نرسه دیب بله باشـلاغانلر ایدی. هر نیقدر هوا دیگان نرسه بارلغی، هم آنڭ بوزلووی کبك مسئلەلرگه آلارنق اشانماسەلرده، بر اویده خلق آز اولغانده طن آلورغه اوڭغای بولوون آڭلیلر ایدی.

بعض مدرسەلر بیك یخشی اولماسەلرده بر قدر اصلاح ایتلوب بر آز درس اشلریده ترتیبکه قویولغان ایدی. بو مکتب، مدرسەلرنی،

مکتب مدرسه دیب آطاوخطادر؛ آلارنی تیك دارالایتام (Богадѣльный) دیب‌گنه آطارغه تیوشلی؛ چونکه بزنڭ خلق مدرسه‌ده اوقی طورغان شاکردلرگه بیك توبان، قزغانچ، بیچاره مخلوقلر دیبکنه قاریلر.

هر نی بولسه بولدی، بزنڭ طرفمزدن ملتنی آلغه یبارر اوچون هیچ براش بولماسه‌ده، مدرسه شاکردلری آراسنده یاڭی فکرلر طووا باشلادی. روسچه اوقونڭ، اویگه قایتقانده پاراخودده اوچراغان مارجالر برلن سویله‌شور اوچونگنه کیره‌ك توگل ایکانلگی آڭلاشلدی. یاڭا کتابلر، غزته‌لر اوقو، تورکچه یازلغان تاریخی اثرلر رومانلر اوقو بر عادت حکمنی آلغان ایدی. موندی شاکردلر اوزلرینڭ کشی ایکان-لکلرن، هیچ بر کشیدن قورقمی تله‌سه نی اشله‌رگه اختیارلری بار ایکانلگن بلدیلر، آلای بولسه‌ده قرون وسطی عادتی بولغان بد دعاً دیگان سوز بولرنی تیمر چبقلر توسلی، مدرسه صاصیلرن ایسنه‌رگه به‌یله‌ب طوتا ایدی. آقرن آقرن روسچه اوقو شاکردلر آراسنده جه‌یلدی. جایلرده روس آوللرینه یاکه بربر قالاغه باروب روسچه اوقو عادت توسلی بولدی. هر شاکرد غزته آڭلارلق روسچه بلونی زور سعادتکه صانی باشلادی. بو یللرده تاغی بربختسزلك کیلوب چقدی. روسیه‌ده عمومی پیریپس مسئله‌سی خلق آراسنده تاغی بیك زور نزاع قوپتاردی. لکن بو یللرده خلقمز آراسنده شاقتی آڭلاغان کشیلر کوب بولغانغه‌می، بو مسئله اولگیسی کبی اوك قورقنچلی بولمادی هم تیز باصلدی. میدانغه یاڭی ادبیات چغا باشلادی. ترجمان غزته‌سی، روس، تورك غزته‌لری اوقو، خلق آراسنده بر موده بولدی. یاڭی روحده‌غی یاڭی اثرلر خلقغه تأثیر قیلا باشلادی. فنی رساله‌لر، عبرتلی ملی حکایه‌لر، خلقنی اویاتور اوچون یازلغان کتابلر عموما مقبول بولا باشلادی. تاغی یاڭی امیدلر طووا باشلادی. روسیه‌نڭ هر یرنده جمعیت خیریه‌لر آچیلا باشلادی. فقیرلر قاراو، آلارغه یاردم ایتو،

اسلامیت میدانغه چقغاندن بیرلی معلوم مسئله بولسه‌ده، بزده اون طوقزنچی عصرنڭ آخرنده‌غنه آڭلاشلدی. بتونلەی آڭلامای قالوغه قاراغانده بونسیده یاری ئلی. بیك شه‌ب بولماسه‌ده شاقتی‌غنه اش اشله‌رگه یول آچلغان ایدی. خلقمزنڭ اوقو یاغی بر آز آلغه کیتسه‌ده تجارت جهتی بیك توبان توشکان ایدی: بیك کوب فیرمالر بانقروت بولغان... الگارگی سوداگرلك طبیعتی بتماسه‌ده بیك کچکنه‌اش برله‌ن گنه کسب ایته باشلاغانلر ایدی. قزل مال برله‌ن صاتو ایتو، واق تویاك نرسه‌لر بله‌ن سودا ایتو بتمه‌گان بولسه‌ده، کوبیسی لیمون، افلیسون، آلما، قاربوز، ایسکی نرسه‌لر برله‌ن صاتو ایتودن اوزا آلمیلر ایدی. بانقروت بولو خلق آراسنده عادت بولوب کیتکانگه کوره، بزنڭ بلغار (۱) سوداگرلرینه هر یرده اوشانچ بتکان ایدی.

خلقمز اخلاق جهتندن بیك بوزولغان ایدی. قزانلیلر بوطوغروده تمام حیوانلق درجه‌سینه یتدیلر. کوندزن آلار نیچك بولسه‌ده بر بر نرسه بله‌ن صاتو ایته‌لر، اما کیچلرن تراقتیرلر کبی عمومی فحش اورنلرنده اوتکاره‌لر، بوتون تابقانلرن بتوره‌لر ایدی. خاتونلرغه بر نرسه‌لریده قالمی ایدی، شول سببدن خاتونلر اوز تاماقلرن اوزلری طویدرو قایغوسینه کردیلر. تاغن بر عادت طارالدی: بایلر فقیرلرنی آقچه ایله آلداب قزلرن آلوب خراب ایته‌لر ایدی. بار مسلمانلرده اگر الاربیش وقت نمازنی اوقودیلر ایسه، همه گناهلرینڭ جویلووینه اوشانالار ایدی. روس مکتبلرنده اوقوغان کمسه‌لرده بار ایدی؛ لکن آلار تاتارلر اوچون بیك فائده‌لی توگل ایدیلر. آلار تاتارلرغه حقارت کوزی ایله قاری ایدیلر. خلقنك آور وینه هیچ بر دوا بیورگه

(۱) عیاض افندی انقراض‌ده بزنڭ خلقنڭ تاتار اولمیچه بلغار خلقی اولولرن سویلی. اوشبوڭا قارشی اشمارین جنابلری اوزینڭ (Болгары и Чуваши) دیگان کتابن قارارغه قوشا.

طرشمادیلر. علماغه کیلساك آلاردن بر نرسه‌ده چقمادی. یاڭا طریقت، یاڭا ایشانلق، دنیاغه یاڭی یالغان قاراشلر، خلقنی آلداو اوچون شیطاندنده‌اوستون بولغان حیله ومکرلر لاردن چغا ایدی (١). بودورده باری مسلمانچه یخشی اوقوب روسچه‌دن مکمل معلومات آلغان کشیلرگنه فائده ایتدیلر. اون طوقزنچی عصرنڭ آخرنده کورلگان یاڭی مکتبلر، یاڭی کتابلر آلارنڭ ثمرهٔ غیرتلریدر.

رحمت اوزمزنڭ بلغار ایکانلگمزنی بلدکرتگان کشیلرگه! آلار بزگه اوزمزنڭ عیبلرمزنی کوزمزگه کورساته باشلادیلر. اوزلرینڭ راحتلرن یوغالتوب ملتنی ترلتو اوچون چاره‌لر ازلی باشلادیلر. آلار هرتورلی مشقتلرگه، خلقنڭ آلارنی خورلاوینه، لعنت ایتولرینه قارامیچه همان اوزلرینڭ اشلرنده دوام ایتدیلر، هیچ حال آلمادیلر، اجر صورامادیلر. کوزلرنده‌گی یاشلری ایله آلار یاش هم قارت کشیلرگه، بو حالده بارغانده ملتنڭ بته‌چگن سویلیلر.. ئه آندن هیچ بر فائده کیلمه‌دی، آلارنڭ سویله‌گانن برووده طڭلامادی..

شولای ایتوب یکرمنچی عصر کیلوب یتدی. فکرلی کشیلر اوشبو عصرنڭ بزنڭ اوچون خیرلی عصر بولوون، آنده بزنڭ یخشی ترقی ایتوومزنی خدادن صوری ایدیلر. هم واقعده‌ده بو عصرنڭ

(١) صوڭغی زمانده چقغان کتابلردن کوبسنده مسلمان روحانیلری بیك قاتی عیبله‌نه‌لر؛ آلارنی جهالت ایله. هر تورلی یاڭالقغه قارشو ایله. قارا خلقنی آلداب آقچه‌لرن آلو ایله عیبلیلر. مثلا صالاۋیوف اوزینڭ موژیق ایله موللا یاکه قارت حضرتنڭ طوزاغی» دیگان حکایه‌سنده، اوزینڭ بوزوق و آلاما اشلری سببلی اورنندن توشکان بر موللانڭ حالن سویلی. «آفیسیانت» حکایه‌سنده، ملالرنڭ شریعت خلافینه قیلغان آلامالقاری رشوتلری حکایه ایتوله. بختلی قز» اسملی اوفا گوبیرناسی بلدبه‌ی اویازنده‌گی باشقرد وتیپته‌رلرنڭ حالن تصویر ایتکان حکایه‌ده، شریعتکه قانونغه خلاف نکاح اوقوغان موللاغه اوچریمز و غیرلر. موللالرنڭ معیشت اشلرینڭ ناچارلغن‌اعتبار ایتکانده آلاردن بوندی زارلانولر، آلارنی عیبله‌ولر اولقدر حقلی براش کبك کورنمی‌در.

باشلرنده بزده یاخشیغند ترقی حرکتلری کورنورگه باشلاغان ایدی. اون طوقزنچی عصرده باشلانغان یاڭی ادبیات آقرنلاب همان ترقی ایته ایدی. ملی حکایه‌لر کوندن کون کوبایه‌لر ایدی. فکرلی کشیلر ملی تیاتر کیره‌ك دیب سویلیلر ایدی. سوداگرلر آراسنده‌ده ملت اوچون فائده‌لی کشیلر یتشدرو کیره‌ك ایدکی حقنده سویلیلر ایدی. روس مکتبلرنده تحصیل ایتوچیلرگه قرین کوز ایله قاراو، ایندی ایلك‌گی اهمیتن یوغالتقان ایدی. ایندی خلق «بخاریلر»نڭ یالغان فکرلرینه، افیون آشی طورغان مولالرغه ایلك‌گی یخشی نظرلرنی تاشلاغان ایدی. خداغه شکر مولالر همان افیون آشیلر، شولای ایتوب بارا بارا کوزدن توشه‌لر. «ترجمان»ده هر کون مهم مقاله‌لر یازیلا ایدی.

روس غزته‌لرنده‌ده مسلمانلر طرفندن یازلغان مقاله‌لر بولا ایدی. آلار مسلمان هم روس خلقلرینڭ برله‌شولرینه کوب یاردم ایتدیلر. روس مکتبلرنده اوقوچیلرنڭ صانی بیك کوبایدی، حتی قزلر اوچون مکتبلرده آچلدی. فکرلی کشیلر طرفندن یازلغان اثرلرده آنالرنڭ هر ملتنڭ ترقیسی اوچون زور خدمت ایتدکلری سویله‌نه ایدی. یاڭادن بر مسئله طودی: مولالر، مکتبلرده اوقوب یازو اویره‌نگان قزلرنڭ یگتلرگه خط یازولری احتمال دیب خلقنی گوژلته‌لر؛ فکرلی کشیلر، خاتونلرده باری بر کشیلر، حیوان توگللر، آلارنڭده معیشتده حقوقلری باردیلر. مولالر موندی نظرلرغه بیك دشمانلق ایله قاری ایدیلر؛ لکن خلق آلارغه ایلك‌گی کبك اعتبار ایتمی ایدی. خاتونلرنڭ اوقووی همان کوندن کون آرتدی. همه کشیده خاتونلرنڭ، هر ملتنڭ یارطیسنی تشکیل ایتدکارن آڭلادیلر؛ چونکه تانی، ملیتنی، تلنڭ اوزینه مخصوص تلفظلرن آنالرغنه صاقلیلر آلار کیلچك بوونلرنڭ تربیه‌چیلری...

نیچك بولسه بولدی، یکرمنچی عصرنڭ یکرمنچی عصر ایکانن بزنڭ

خلقده آڭلادی. یاﯓروپا خلقی، چبقسز تیلیغراملر هم تیلیفونلر اختراع ایتدیلر؛ بز دەده آلارغه قاراغاندە زور اختراع اولدی. اولده - ایشانلق. ایشانلق شوندی نرسه، آنڭ برابرینه بوتون دنیانڭ اختراعاتن الماشدررغه ممکن توگل. اگر بربر کشیده ایشانلق بولدی ایسه، اول ایشانلق آڭا بایلقنی، بلکنی، شهرتنی، ماتور خاتونلرنی هم نی کیرەك بولسه شونی اوزی کیتروب بیره. یاﯓروپانڭ اوقوغان کشیلری بزنی بیك حیلەکار، مکار خلق دیب آطیلر؛ ایندی مین بونڭ درستلگینه اشاندم؛ چونکه تیلیغرام بلەن فقط برکشی بلەن گنەسویلەشوب بولا، اما ایشانلق بلەن بتون خلقنی قولغه توشوروب بولا.

تورلی حکایەلر، رومانلر، دراما کتابلری نشر ایتلوب تورلی عیبلرنڭ آچقدن آچقغه کورسەتلووی کوب کشیلرنڭ آچولرن کیتوردی، شونڭ اوچون آندی کشیلر اول اشنی مطلق طوقتاتورغه کیرەك دیب سویلیلر، غارادسکی غالاﯓاغه شکایت ایتەرگه کیرەك دیلر ایدی. (بزنڭ خلق شهر دوماسن ایڭ زور محکمه صانی، غالاﯓانی ایڭ زور حاکم دیب بله؛ حتی قطای ایله یاپونیا صوغشی وقتنده دومانڭ، بو صوغشنی توقتاتماوی خلقغه بیك عجب طویلدی.)

محررلر یازدیلوده یازدیلر، بزنڭ آبزیلر شهر باشلغینی کورەده آلمادیلر. قزان خلقنده اخلاق طاغن یمان بوزولا. بوقدر بوزوقلقغەده بایاغی موللالر ایله ایشانلر سبب بولا ایدی؛ آلار بش وقت نماز اوقوساڭ ایشانغه بارساڭ بوتون گناه جویولا دیب سویلیلر ایدی. یوزیل الگاری تاتارلرنڭ ایرلریده آرافی اچمیلر ایدی، ایندی حاضر خاتونلریدەاچارگه کرشدیلر. آول خلقی آراسنده ینه انقراض علامتلری ظاهر بولا باشلاغان ایدی. آولده یرنڭ آزلغی وبار یرنیده، علمن بلمەگاچ یخشی چاچه آلماینچه موژیقلر آولده تمام ایزلدیلر. اوشبو سببدن آوللرینی طاشلاب شهرلرگه کوچه وآنده تورلی فابریکلرگه

قارا اشچی بولوب کرەلر ایدی. قز خاتونلر ینه شول قزان وشونك کبك قالالرغه بارغه کرشدیلر. آنده بعضلری آصراولقغه کرورلر، یا که ئلیگی قباحت اورنلرنڭ برسینه باروب هلاك اولورلر ایدی...

یکرمنچی عصرنڭ اورتالرنده تاتارلر آراسنده بانقروتلق شولقدر شەبەیگان ایدیکه: مسلمان بایلرینڭ اویلرندن کوبسی خاتونلری اسمینه یازلوب بتکان ایدی. حتی غربی یاڤروپادن کیلگان بر مستشرق اوزینڭ سیاحتی حقندەغی بیاننامەسنده قزان مسلمانلری حقنده اوشبو رەوشده بر نیچه سوزلر یازغان ایدی: «بو قزان مسلمانلرنده خاتونلرغه نظر، باشقه شرق خلقلرینه قاراغانده بتونلەی باشقه: آلارنڭ همه اشلرندەده خاتونلر بیك زور رول اوینی. مثلا قزانده مسلمان محلەلرنده بیك کوب اویلر خاتونلر اسمنده، آلار ایرلرندن باشقه اوز باشلرینه یورتلر صالدروب، اوز باشلرینه سودا ایتدروب طورالر.»

مؤلف اوزینڭ اوزون بیانلرندن صوڭ تاتار خلقینڭ شولقدر یخشی مدنیت حرکتلرینه قارامیچه نیچك انقراضغه یوز توتقانلرن سویلەب آلوب کیته. باشده تاتارلر بیك یخشی ترقی ایتەلر. آلارنڭ ادبی کیچەلری، تیاترلری ظاهر بولا. هم اوزون مشقتدن صوڭ «قابان» اسمنده بر غزته چغا. تاتار محررلری، رساملری، موسیقانتلری بار ایدی؛ لکن آلارنڭ خلقنڭ بتووی، هلاك بولووینه قارشی بر کارلریده بولمادی. تاتارلر اچینه چن مدنیتنڭ کرووینه شول موللالر مانع اولدیلر.

آول خلقی تمام یارلیلاندی. آلار شهرلرده فابریقلرده، اوزلری اوگرانمەگان عادتلەنمەگان یرلرده اشلەب اخلاقسزلقنڭ اوچینه باروب چقدیلر. آرالرنده سرایتلی رەنجولر تارالدی. چاخوتکەدن بیك أولەلر ایدی. یکرمی برنچی عصرنڭ آخرنده (۲۰۹۷ نچی یلده) بولغان اولوغ پیرییس وقتنده تاتارلرنڭ مشهور محرری جعفر روسیەده باری

۳۸۰۰ قدر تاتارنڭ قالغانن یازدی. تاتارلر قولندەغی سودا اشلری تمام روسلر قولینه کروب بتدیلر. مکتب ومدرسەلر یابلدیلر، کوبسی پریبوت هم فقیرلر یوقلی تورغان (Ночлежный домъ) غه اورلدیلر. مسجد هم قبرلکلر، آثار عتیقه جمعیتی‌نڭ اثرلری بولوبقنه قالدیلر. پچان بازاری مسجدی «بلغار موزه خانەسی» یورطینه، «مدرسهٔ محمدیه» خسته خانەغه اورلگان ایدیلر. بو هلاکت وانقراضنڭ سببلری برگه تاتارنڭ صوڭغی ایڭ مشهور محرری جعفر طرفندن روس علماسینڭ بر جمعیتنده سویلەنگان سوزلرندن آڭلاشلا. جعفرنڭ سوزی بوینچه: تاتارلر، (آنکچه بلغارلر) یواش، بیك چداملی، بهادر، زیرەك، یخشیلقغه بیك میال، طنچلق اوچون جانن فدا ایتوچی، لکن اوزینڭ معیشت اشلری وکیلەچگی حقنده بیك اوزون اویلامی تورغان هم بر آز فلسفه صاتارغه مائل خلق ایدی. اوزلرینڭ اشلرنده آلار جدیت هم ثبات ایەسی توگل ایدیلر. سویلەشورگه هم کولوشورگه بلورلر ایدی، لکن اشده توبلیلك کورستە آلمازلر ایدی. آلار «ایرته اوچون ایشاك قویغرتقان» دیب مقال کیتورەلر ایدی. ایرتەگیسی اوچون اصلا قایغورمیلر ایدی. آلار (بلغارلر) اوز اوستلرینه کیلگان تاتارلر ایله (۱) قاتناشماسدن ایلگاری آندی توگل ایدیلر؛ قایغوسزلقنی آلار شول تاتارلردن آلدیلر. آندن صوڭ بو حالگه، علمانڭ نادانلغی هم سودا ایله قاتوشقان کشیلری سارتلر، قرغزلرنڭ اوزلرندنده آرتدەغی کشیلر اولویده سبب اولمشدر. بولار، آلارنڭ همه ناچارلقلرن کوروب اوزلرندن زور ملت یوق قضیەسن چغارولرینه هم اوزلرن هر یاقدن مکمل دیب اویلاولرینه سبب اولمشدر.

تاغی بولارنڭ طبیعتلرنده ئالله نیندی سوزگه لفظغه اهمیت بیرو بولغان. بو نقصان بتون شرق خلقینڭ عادتی بولسەده بزنڭ بلغارلرده

(۱) اسحاقوفنڭ حاضرگی تاتارلرنی بلغار دیب آتادقی خاطرده در.

بیگره‌ك قاتی پادشاهلق سورگان . شونڭ اوچون اوقی طورغان فن لرینڭ معنالرینه باروب یتماینچه هم بارغه تیوشلـكنی اویلامیچه، لفظ نزاعلری برله‌ن عمر اوتکارگانلر. آلارنڭ «کورشی»لری‌ده آلارنڭ ترقیلری اوچون زور مانع اولدی. بعض بر پوپلر دنیانڭ بارشینه هیـچ بر اعتبار ایتمی، بلغار خلقینی خریستیان ایتارگه طرشه‌لر ایدی. بو اش بلغارلرنی، روسلرغه بر یالغانچی، خائن نظری ایله قاراوغه مجبور ایتدی هم روس مدنیتنی آلوغه مانع اولدی. شونڭ اوچونده بلغار خلقن انقراضغه کیتورگان سببلرنڭ ایڭ زورسنی روس پوپلرنڭ ازله‌رگه کیره‌ك . آنڭ اوستینه بلغار خلقی دین اسلامنڭ حقیقتی ایله طانش توگل ایدیلر؛ باری آنڭ طشقی قابغی ایله‌گنه طانش ایدیلر

حکایه ایڭ صـوڭغی بلغار بولغان جعفرنڭ وفاتی ایله بته. آنی بلغار خرابه‌سنده‌گی مناره باصوب اوتوره. تاریـخ جمعیتی آنی دفن ایته ، کتابلرن اوزینڭ موزه خانه‌ـسینه آلا. بر نیچه عصرلر بوینچه بلغارلر هم آلارنڭ ادبیاتلری، موزیقه‌لری حقنده‌غی حکایه‌لر ایشتلوب طورا، ئه آلار (بلغارلر) ۱۹ نچی عصرده‌غی، بر کونڭ اون بش یرگه آشقه باروب حال جیارغه یاتقان مولّلا کبك قبرلرنده راحت راحت یوقلیلر بولا . .

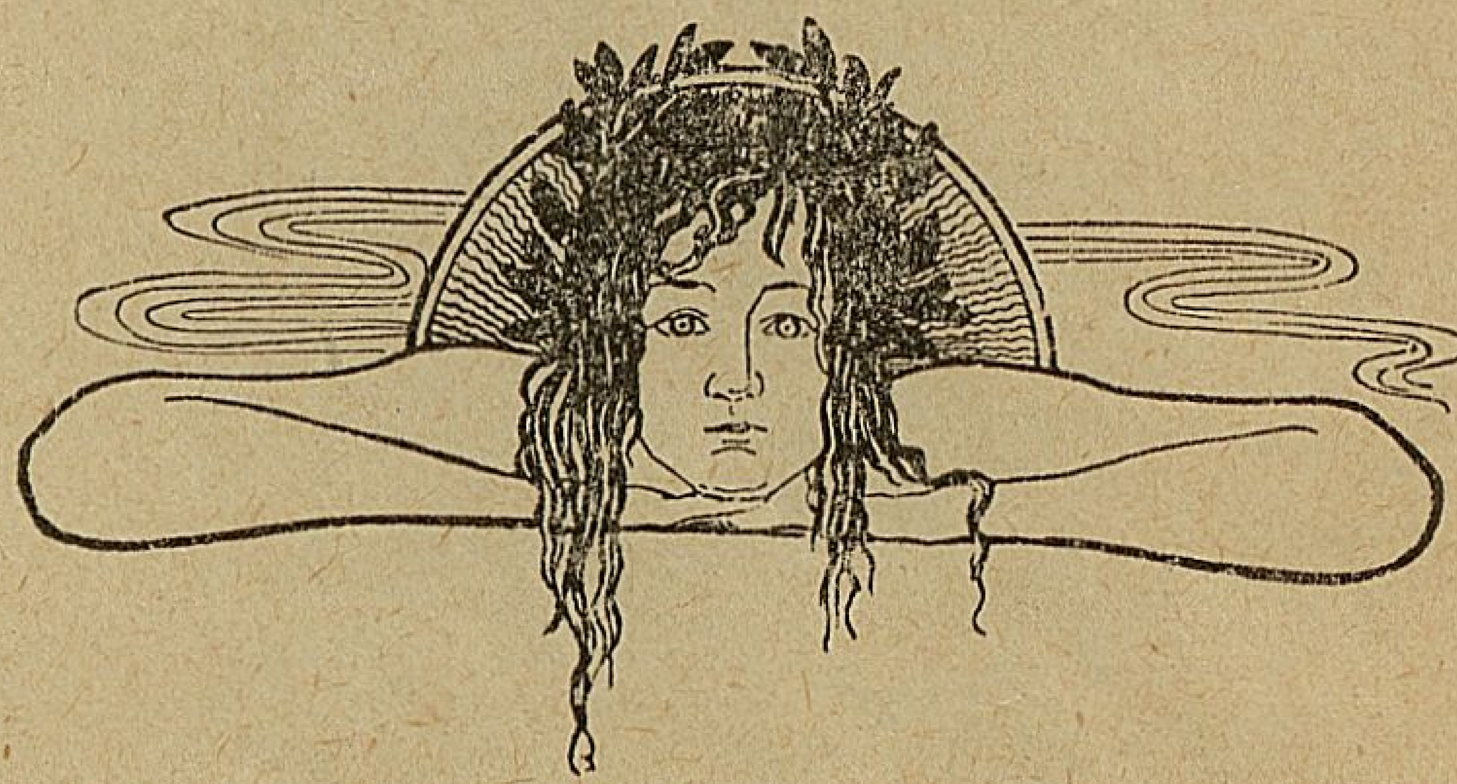

A=3446

حقی ۱۵ تین .